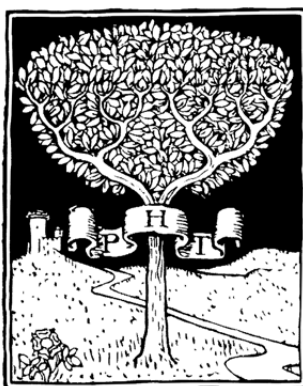

**PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT**

2016:1 • Årgång 112

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Jenny Björkman

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2016:I

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Torsten Söderbergs stiftelse, Åke Wibergs stiftelse, Magn. Bergvalls stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Jenny Björkman,
Levertinsgatan 1, 112 52 Stockholm. E-post: jenny.bjorkman@rj.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskort kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 220 kr plus porto.

KONTAKT

Samfundets sekreterare är Lena Milton, info@personhistoriskasamfundet.se. Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är Peeter Mark, pht@personhistoriskasamfundet.se. Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se. Förfrågan om äldre nummer av PHT ställs till Lena Milton.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Art-O-Matic, Stockholm

TRYCK

Norrbacka tryckeri (Stockholm) och Grafiska punkten (Växjö) i april 2016.

Manus ska levereras som redigerbara digitala filer till redaktören per e-post. Fotnoter placeras som vanligt längst ner på varje sida. Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer" samt lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder skickas antingen som digitala filer eller per post som original. Redaktionen återsänder bilder som bifogats.

Tidskriften tillämpar peer-review. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

I år firas det igen. Det är tryckfriheten som jubilerar och med den även offentlighetsprincipen. Det har gått 250 år sedan dessa fortfarande mycket viktiga – och omdiskuterade – lagar instiftades. Under ledning av den österbottnische prästen Anders Chydenius genomdrev mösspartiet vid riksdagen i Gävle den 2 december 1766 antagandet av en tryckfrihetsförordning som stoppade censur och införde offentlighetsprincipen för offentliga handlingar i svenska myndigheten, och därmed även i Finland. Undantaget vid den tiden var faktiskt bara religiösa frågor.

Två av artiklarna i detta nummer anknyter till firandet av tryckfrihetsförordningen. Det är dels Arnold Bartons artikel om självaste Anders Chydenius. Han var nämligen inte bara aktiv i frågan om tryckfrihet utan också i frågan om befolkningens storlek. In- och utvandring diskuterades som ni kommer att märka redan under 1700-talet. Dels är det Annie Mattssons artikel om Henric Liljensparre. Poliskonstapel Liljensparre var en del av den hemliga polis som Gustav III införde för att kontrollera folket och hålla koll på sina motståndare. Mattsson kopplar utvecklingen till det moderna och till idén om panoptikon. Allt skulle kontrolleras och allt ville kungen höra. Men det var förstås inte så lätt. Ett problem var faktiskt de nya lagarna som gjorde det komplicerat för poliskonstapeln att skriftligen anteckna allt han hörde, eftersom lagstiftningen innebar att allt skriftligt kunde begäras ut, tack vare den nyligen timade offentlighetsprincipen, vilket förstås riskerade leda till att obehöriga fick veta vad konstapeln hört och fört vidare till kungen.

Övervakning och kontroll är alltså samtida med tryckfriheten och offentlighetsprincipen och de frågorna diskuteras som vi ju vet än i dag.

Den första artikeln i vårens nummer handlar emellertid om kläder. Henric Bagerius skriver om Gurli Linder och dräktreformer. Bagerius visar på ett elegant sätt hur kläderna påverkar mycket mer än bara ytan, om det nu var någon som fortfarande trodde att mode och kläder var ytliga fenomen. Fundera bara ett ögonblick på vad det innebär att ha klänningar med långa släp i en stad utan trottoarer och asfalterade gator, med ett klimat som Sveriges, och glöm inte bort att det inte ansågs passande att visa benen, inte ens ankeln... Tvätt och skötsel av den typen av mode påverkade förstås många människors liv. Men så blev det också en diskussion, och om den skriver Henric Bagerius med Gurli Linder som ingång i temat.

Slutligen är jag mycket glad att Hans Almgren skickat in ett svar på Charlotte Vainios artikel. Debatt och diskussion är viktigt för att föra forskningen framåt. Dessutom är det ju ett tecken på att artiklarna verkligen blir lästa. Kära läsare, tveka alltså inte att höra er med vara månde, och med det sagt:

Trevlig läsning!

Redaktören

Innehållsförteckning

	Artiklar	
<i>Henric Bagerius</i>	Ett ideal av grace och elegans. Gurli Linder och den svenska dräktreformrörelsen vid förra sekelskiftet	11
<i>Annie Linnéa Mattsson</i>	Polismästare Liljensparre, Kungliga poliskammaren och 1700-talets modernitetsprocesser	45
<i>H. Arnold Barton</i>	Anders Chydenius och kontroversen över utvandring på 1700-talet	65
	Debatt	
<i>Hans Almgren</i>	Okunnig granskning av läroböcker – svar på Charlotte Vainio 2015:2	74
	Recensioner	
<i>Matias Kaibovirta</i>	Projekt Ines. Fem kvinnor i inbördeskriget 1918 <i>Av Anna Lindholm</i>	76
<i>Åke Lilliestam</i>	Mina tretal. En annorlunda memoar <i>Av Olof Ruin</i>	79
<i>Torbjörn Nilsson</i>	Sven Stolpe. Blåsten av ett temperament <i>Av Svante Nordin</i>	82
<i>Jenny Björkman</i>	Ind i biografen <i>Av Birgitte Possing</i>	86

<i>Lars-Göran Tedebrand</i>	Källutgåva av professor Michael Wexionius Gyldenstolpes brev till sonen Nils 1660–1669 <i>Översättning av Annika Ström</i>	89
<i>Bo G. Hall</i>	Claes Annerstedt. Historia om en glömd historiker <i>Av Torgny Nævéus</i>	93
<i>Anders Palmqvist</i>	Brott och straff i arkivet Riksarkivets årsbok 2015	96
<i>Anders Björnsson</i>	Tron Øgrim. Det revolusjonære fyrverkeri <i>Av Bo Brekke</i>	98
	Ett barn är fött på Sevedsplan. Självbiografiska berättelser, reflektioner och fragment om barndom och liv i Malmö <i>Av Thomas Nydahl</i>	
	Tisteln i rosenrabatten. Från revolution till ruin <i>Av Ragnvald Clayhills Hedemann</i>	
	Medarbetare i detta nummer	106

Ett ideal av grace och elegans. Gurli Linder och den svenska dräktreformrörelsen vid förra sekelskiftet

Av Henric Bagerius

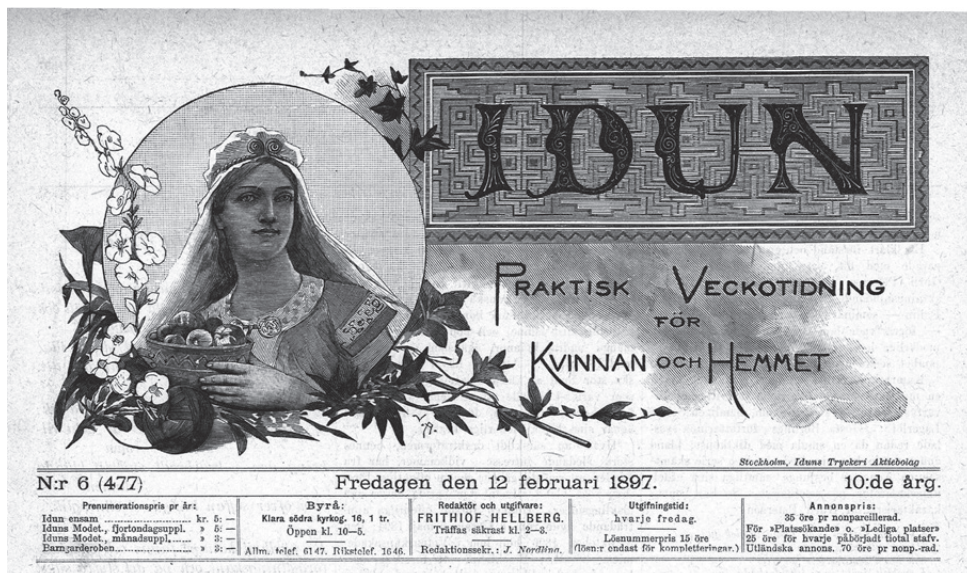

februari 1897 lät veckotidningen *Idun* publicera ett personporträtt av den trettioettåriga Gurli Linder som de senaste veckorna hade varit flitigt omtalad i dagspressen. Den här vintern var den svenska huvudstaden skådeplats för ett modeuppror, kampen mot de långa promenadkjolarna, och till kjortelstridens ivrigaste agitatorer räknades Gurli Linder som sedan några år tillbaka skötte ordförandeskapet i Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening. I *Idun* beskrevs hon som ”en energisk och aldrig hvilande kvinna, som sedan många år tillbaka gjort sig till en banbryterska för en rationell kvinnodräktsreform inom vårt land”. Det konstaterades även att hon hade ett ovanligt gott förstånd och en mycket god logik. Johan Nordling, veckotidningens redaktionssekreterare som skrev artikeln, såg en sällsynt skärpa i hennes tankegångar, och han menade att hon inte

Gurli Linder, ordförande för Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, fotograferad ett par månader efter föreningens tioårsjubileum i mars 1896.

Av: Teknisk arkiv - Gurli Linder. CC BY 2.0. http://commons.wikimedia.org/w/index.php?title=Gurli_Linder&oldid=4212007

lät "känslan springa bort med förnuftet", vilket han annars tyckte var vanligt hos kvinnor.¹

Gurli Linder tillhörde kultureliten i Stockholm och var som många andra borgerliga kvinnor vid förra sekelskiftet engagerad i olika litterära sällskap och reformföreningar. Hon var mycket uppskattad för sin begåvning och sina sällskapstalanger och umgicks med tidens stora diktare, konstnärer och vetenskapsmän. En av hennes nära vänner var författaren Selma Lagerlöf som hon hade lärt känna vid Högre lärarinneseminariet där de båda utbildade sig under tidigt 1880-tal. Selma Lagerlöf värdesatte Gurli Linders vänskap, och de två höll kontakten livet ut.² Redan som ung seminarist hade Gurli Linder ansetts vara en mycket stilfull och modemedveten kvinna, och enligt Selma Lagerlöf utmanade hon därmed många människors uppfattning om hur en lärarinna såg ut. Under åren vid Högre

lärarinneseminariet skrev Selma Lagerlöf sonetter om alla sina klasskamrater, och den som hon tillägnade Gurli Linder lyfte fram det vackra och eleganta hos den blivande lärarinnan:

*I kännen sägnen, som kring landet går,
Hemsk så den kunde skrämman bort arméer,
Om huru seminariets koryféeer
I spöklik dräkt man alltid skåda får.*

*Pince-nez, galoscher och kortstubbade hår,
En klädning utan tecken till plisséer,
Ett sätt, en uppsyn, hvassa cactéer –
Så har man målat ut dem år från år.*

*Då sanningen man härvid grymt förvrängde,
De unga bittert orättvisan kände.
Till högre rymder deras klagan trängde.*

*Och milde gudar dem till räddning sände
Ett ideal af grace och elegans,
Som dem förvärfvar modets segerkrans.*

HENRIC BAGERIUS • Ett ideal av grace och elegans.

När Johan Nordling återgav sonetten i sin artikel undrade han om det inte möjligen låg ett omen i de diktade verserna, ett förbud om Gurli Linders framtida verksamhet. I hans ögon var hon ett levande bevis på "att dräktreform ingalunda, som kanske ännu många oriktigt hålla före, behöfver vara oförenlig med estetikens och den goda smakens kraf". Enligt honom tog hon sig förtjusande ut i sin vackra dräkt, en klädsel som till punkt och pricka följde Dräktreformföreningens rekommendationer.³

Det var ett ljusst porträtt av Gurli Linder som Johan Nordling tecknade. Han lyfte fram hennes lätta sinnelag, humoristiska väsen och sprudlande energi. Men verkligheten såg annorlunda ut. Av brev, dagböcker och memoarer framgår att Gurli Linder sedan ett par år tillbaka var djupt deprimerad och psykiskt utmattad, och när artikeln i *Idun* publicerades hade hon på sin läkares inrådan begett sig till ett sanatorium i Holmenkollen för att vila upp sig. Hon levde i ett mycket olyckligt äktenskap med Nils Linder, docent i nordiska språk och lektor i svenska språket och litteraturen vid Högre lärarinneseminariet. Han hade varit hennes lärare innan de gifte sig, och tillsammans hade de tre små döttrar. Det var för döttrarnas skull som Gurli Linder stannade kvar hos sin man. Hennes stora kärlek var i stället Salomon August Andrée, den kände patentingenjören och ballongfararen. De växlade kärleksbrev med varandra, och han gav henne råd och stöd när hon våren 1895 höll sitt första offentliga föredrag om behovet av en kvinnlig dräktreform. Se-

dan Salomon August Andrée omkommit vid en polarexpedition hösten 1897 blev relationen mellan Gurli Linder och hennes man allt mer ansträngd, och några år in på 1900-talet slutade deras äktenskap i skilsmässa. Som fränskild försörjde hon sig som barnbokskritiker, och hennes många recensioner i *Dagens Nyheter* gjorde henne med åren till en erkänd auktoritet på området.⁴

Trots de personliga motgångarna vid 1890-talets slut tröttnades inte Gurli Linder i sitt engagemang för en reformerad kvinnodräkt. Det var hennes "ledande intresse", berättade hon för Johan Nordling, och senare i livet återvände hon då och då i böcker och artiklar till sina sjutton år i Dräktreformföreningen. Gurli Linder blev den svenska dräktreformrörelsens historieförskrivare, och hennes ofta underhållande skildringar berättade om en tid då svenska kvinnor påstods vara slavar under franskt mode och oförmögna att frigöra sig från snörliv, turnyrer och andra hälsofarliga inslag i dräkten.⁵ Mot bakgrund av det sena 1800-talets livliga diskussioner om modeslaveri och kvinnokamp kan det ha sitt intresse att närmare studera kjortelstriden och fundera över dräktens betydelse för kvinnors emancipatoriska strävanden. För debatten handlade inte bara om att de släpande promenadkjolarna var ohygieniska och ohälsosamma. Kjortelstriden blev en katalysator för en rad brännbara frågor i tiden – frågor om utländskt inflytande och nationell självkänsla, om personlig frihet och socialt ansvar, om ytlig fåfänga och naturlig skönhet.

Reformdräkt och dräkthereform

Den svenska dräkthereformrörelsen hade sina rötter i de anglosaxiska länderna. Redan vid 1800-talets mitt försökte den amerikanska publicisten Amelia Bloomer lansera en ny, bekväm klädsel för kvinnor. Hennes kostym, *bloomers*, hade långa och vida byxor som ibland snördes ihop vid vristerna, och den var tänkt att vara ett alternativ till tidens modedräkt med sitt långa släp och sina många underkjolar. Dressen bars under några år av amerikanska kvinnorrättsaktivister och fungerade då som symbol för kampen för kvinnlig rösträtt. *Bloomers* övergavs vid 1850-talets slut, men reformviljan levde vidare på olika håll i världen.⁶ Under 1860-talet uppstod en ny kläddriktning i engelska konstnärskretsar med löst sittande plagg i dämpade färger, och från den utvecklades slutligen 1880-talets *aesthetic dress* med enkla klänningar som föll löst över kroppen. Dessa klänningar var ofta inspirerade av medeltidens dräktskick, och förespråkarna menade att de böljande plaggen lyfte fram en tidlös kvinnlig skönhet. Det poängterades också att de gav kvinnor full rörelsefrihet och på så vis var hälsosammare än de franska modehusens kreationer.⁷

Till Sverige fördes reformtankarna av författaren Anne Charlotte Leffler. I ett föredrag vid damsällskapet Nya Iduns första möte i februari 1885 berättade hon engagerat om den estetiska rörelsen i England som hade reformerat kvinnodräkten. Under en vistelse i London hade hon med egna ögon sett att rörelsens kvinnliga anhängare hade förändrat sin klädstil och

numera använde korta, rynkade liv och långa, veckrika kjolar; deras kroppsrörelser hämmades inte längre av snäva plagg. Tankarna låg i tiden. Runt om i Europa hade ett intresse för den sunda kroppen vaknat och gett upphov till reformrörelser som naturismen och vegetarianismen.⁸ Anne Charlotte Leffler menade att även en dräkthereform var nödvändig för att kvinnokroppen skulle bli fri. I sitt föredrag kriti-

Bloomers. Lithograph by Currier & Ives, 1851. Public domain.

Publicisten Amelia Bloomer fick ge namn åt en reformdräkt, bloomers, som var särskilt populär bland amerikanska kvinnor sommaren 1851. De vida byxorna under den korta kjolen var dock kontroversiella och ansågs av kritiker uttrycka en farlig frihetssträvan som riskerade att göra kvinnor till män.

serade hon det rådande modet som påbjöd att kvinnor gick klädda i trång korsett, tung turnyr och långt släp. Hon föreslog i stället en enklare dräkt som var vackrare, hälsosammare och mindre kostsam – delvis i stil med den som nyligen hade tagits fram i England.⁹ Idéerna väckte stark genklang hos åhörarna, och Anne Charlotte Leffler och en grupp entusiastiska kvinnor ur Stockholms borgerlighet grep sig därför an uppgiften att formulera ett slags dräktreformatoriskt program. Som grund användes den amerikanska boken *Dress and Health or, How to be Strong: A Book for Ladies* från 1876. Med en svenskspråkig utgåva som hade anpassats efter skandinaviska förhållanden och för en skandinavisk läsekrets var förhoppningen att fler kvinnor skulle vinnas för dräktreformens sak. Boken utkom strax före jul 1885 med den svenska titeln *Reformdräkten: En bok för kvinnor skriven av kvinnor*.¹⁰

I *Reformdräkten* behandlades de kvinnliga klädesplaggen ur en rad olika aspekter. Med såväl medicinska och estetiska som moraliska och ekonomiska argument ville författarna visa på nödvändigheten av en dräktreform. Redan i bokens första kapitel formulerades tre anklagelsepunkter riktade mot modedräkten – att den var skadlig för kvinnans hälsa, att den var besvärlig för henne att röra sig i och att den var ful att se på – och kritiken utvecklades i de följande kapitlen där så gott som alla klädesplagg, från det prickiga floret på hatten till de höga klackarna på skorna, dömdes ut. Men boken innehöll även detaljerade beskrivningar av hur kvinnors

kläder kunde reformeras. Det avgörande var att alla linningar och band som omslöt midjan togs bort. Klädesplaggen skulle i möjligaste mån sys i ett stycke, och klädernas tyngd måste läggas på axlarna.¹¹

Ett av bokens förord var skrivet av textilkonstnären Hanna Winge. Hon gick till hårt angrepp mot det parisiska modet som ofta hämtade uppslag från ”qvinno af tve tydigt rykte”. Skulle verkligen svenskorna, ”fria qvinno i ett fritt land”, underkasta sig sådant gyckel och tyranni? Det förvånade Winge: ”Vi äro ju ett upplyst folk, vi äga ju utmärkta skolor, våra qvinno äga ju tillträde till universitetet.”¹² Var hittade man det vittra vetandet när svenskorna lät sy upp sina kläder? Det fanns lyckligtvis kvinnor som ville en förändring, konstaterade Hanna Winge och berättade att några damer i Stockholm hade bett Handarbetets Vänner att bekosta en reformdräkt som var prydlig, sund och ändamålsenlig. På föreningens uppdrag hade hon som textilkonstnär sålunda tagit fram en vardagsreformdräkt med snitt och detaljer hämtade från fornordisk tid. Den bestod av en längre underklänning med lagom vidd och en kortare överklänning som var öppen i sidorna.¹³

Den nya dräkten fanns avbildad på en färgplansch i boken vid sidan av en parisisk festdräkt, och kontrasterna mellan de båda kläduppsättningarna är minst sagt slående. Konstvetaren Patrik Steorn gör oss uppmärksamma på att kvinnan i den enkla reformdräkten ger ett stramt och samtidigt kraftfullt intryck där hon står slätkammad, rak i ryggen utan att vara snörd

och med ena handen på spegelbordet. Den andra kvinnan, klädd i stor galatolett och med en elegant håruppsättning, står bortvänd och visar ett bart rygparti och ett väldigt klänningssläp som bärs upp av en turnyr. Midjan är hårt snörd, och under kjolkanten tittar en spetsig liten sko fram. Som Steorn noterar speglas värderingar i de avbildade dräkterna, om än subtilt. Här ställs svensk handlingskraft i reformdräkten mot fransk fåfänga i galatoletten.¹⁴

Patrik Steorn menar att Hanna Winges nynordiska reformdräkt ska ses som ett uttryck för en motståndets estetik, som ”en gestaltning av kritik mot modeindustrin, rådande estetiska ideal och en icke-jämställd samhällelig maktfördelning”.¹⁵

Den nya reformdräkten fanns avbildad på en färgplansch invid sidan av en parisisk festdräkt.

Reformdräkten var alltså ett kvinnornas försök att återerövra den egna dräkten, att befria den från utländskt inflytande och förankra den i nordisk kultur. Följaktligen beskrevs den av sina förespråkare som en frigörande dräkt.¹⁶

Men det ska samtidigt påpekas att inte alla delade uppfattningen att den nynordiska reformdräkten frigjorde kvinnan. Författaren Victoria Benedictsson befann sig i Stockholm hösten 1885 och fick ”under viktiga miner” en inbjudan, undertecknad av bland andra Anne Charlotte Leffler, att

delta i överläggningarna om hur vardagsdräkten skulle utformas. Besviken noterade hon att Anne Charlotte Leffler, som hon annars värderade högt, hade engagerat sig i frågan. För Victoria Benedictsson var tankarna på en reformdräkt endast utslag för en överkultur utan någon som helst förankring i de breda folklagren. I sin dagbok skrev hon:

På detta använder man tid och omtanke; det är som gjorde man fäderneslandet en stor tjenst. Hvad är denna dräkt annat än ett nytt offer på fäfängans altare, ett nytt steg för att skilja sig från underklassen, eller kanhända är det meningen att också den skall bära "nordisk" dräkt? I går måste jag skratta åt det; i dag är jag färdig att gråta.¹⁷

I januari 1886 öppnades så en utställning på Handarbetets Vänners byrå vid Brunkebergstorg i Stockholm där Hanna Winges nynordiska reformdräkt för vardagsbruk visades upp. Dräkten var uppstydd hos Augusta Lundin som förestod huvudstadens mest exklusiva modeateljé.¹⁸ Intresset hos allmänheten var stort, och de nyfikna besökarna i lokalen fick se en provdocka iförd en klänning av marinblå cheviot, nedtill garnerad med blå sammet. Det särskilda med dräkten var att kjolens tyngd inte vilade på höfterna; kjolen var i stället fastsydd vid ett långt klänningsliv. Detsamma gällde ärmarna, vilket gav kvinnan full rörlighet i överkroppen. Över klänningen hängde en tunika med öppna sidor och kantbroderier. Det fanns en särskild tanke med den vida tunikan. Några

ateljéfotografier som togs i samband med utställningen visar att den lätt kunde vikas upp över ryggen och läggas som en sjal över axlarna. Dräkten hölls samman i midjan av ett blått sammetskärp i fornordisk stil, och vid skärpet hade man fäst en broderad väska som ersättning för fickor. Även den blå sammetskragen var broderad. Ensemblen var slutligen prydd med olika allmogesmycken, däribland snörmaljor i förgyllt silver.¹⁹

Spänt väntade många kvinnor i Stockholm och andra städer på att få veta om reformdräkten skulle bli använd eller inte. Det såg till en början lovande ut. Redan några dagar efter att utställningen hade öppnats kunde *Aftonbladet* berätta att många stockholmskor tagit intryck av alla förmaningar om snörda midjor i *Reformdräkten* och andra böcker. De hade helt sonika bränt sina snörliv och i stället låtit sy upp livstycken med en rad knappar vid vilka kjolarna kunde fästas. På så vis försvann alla skadliga linningar runt mellangärdet. Enligt uppgift från en kvinnlig läsare hade sömmerskorna som tillverkade de nya livstyckena plötsligt blivit så överhopade med arbete att de inte kunde ta emot alla beställningar som kom in.²⁰

Så mycket mer av förändringar blev dock inte. Borgerlighetens kvinnor tog aldrig Hanna Winges nynordiska reformdräkt till sina hjärtan. Det fanns visserligen en del som i dagstidningarnas spalter berömde initiativet, och av huvudstadens kvinnliga kulturpersonligheter var det en handfull som bar dräkten. Men det stora flertalet societetsdamer och medelklasskvinnor ansåg,

får vi förmoda, att dräkten avvek för mycket från modejournalernas modeller och snitt.²¹

I mars 1886 konstaterade *Bohusläningen* att man förvisso sett en och annan ungdom promenera omkring i reformdräkt på huvudstadens gator men att det egentligen bara var cigarrflickor, bodfröknar och servitriserna på ett av Stockholms schweizerier som stoltserade i den.²² Att reformtankarna så tidigt satt synliga spår hos arbetande kvinnor i de lägre samhällsklasserna gjorde det inte lättare att övertyga societeten. Tanken med reformdräkten var inte bara att befria kvinnan från snörliv, turnyr och släp. Den skulle även få henne att framstå som fri, självständig och rationell. Nu hade i stället reformdräkten kommit att signalera något annat: arbete och arbetarklass.

Intresset för Hanna Wings nynordiska reformdräkt (se bild s. 16) svalnade alltså snabbt. Dräkten var ”ett hugskott, en modenyck”, skrev Gurli Linder senare, och de som låg bakom initiativet insåg nog rätt omgående att den aldrig skulle bli allmänt antagen.²³ Det fanns dock ett fortsatt starkt engagemang för en svensk dräktreform. Uppmuntrade av läkaren Curt Wallis bestämde sig därför en grupp borgerliga kvinnor för att bilda en förening som skulle verka för reformer av den kvinnliga klädseln, och i april 1886 hölls Dräktreformföreningens första diskussionsmöte. Till mötesordförande valdes ingen mindre än Ellen Key, med tiden en av landets ledande kvinnoaksidologer, som efter ett kort föredrag ledde diskussionen om föreningens stadgar och förrättade valet

av styrelse.²⁴ Av stadgarna framgår att Dräktreformföreningens främsta ändamål var att verka för en hälsosam dräkt och att det sågs som särskilt angeläget att reformera kvinnors underkläder.²⁵ Styrelsen lade därför sin energi på att ta fram nya underplagg, och dessa visades upp under några dagar i maj 1886 på det nyöppnade textil- och möbelföretaget Svensk Konstslöjdställning vid Kungsträdgården.²⁶

Utställningsbesökarna fick se en chemilett av ylletrikå, en åtsittande och höghalsad innerdräkt som täckte hela kroppen utom huvudet, händerna och fötterna. Över den skulle bäras en mellandräkt med ett hygieniskt livstykke – Dräktreformföreningen hade låtit sy upp tre olika modeller – och en delad underkjol, ett slags byxkjol, som knäpptes fast vid livet och på så vis gav så liten tyngd på höfterna som möjligt. Tillströmningen av besökare var stor, det såldes ett hundratal mönster och många uttryckte sin belåtenhet med de nya reformplaggen.²⁷

Men det fanns också de som tyckte anorlunda. Vissa ville inte alls lägga bort underbyxorna med öppen gren och trodde sig veta att slutna kalsonger kunde vara skadliga. Andra klagade på tyget och formen.²⁸

Dräktreformföreningens verksamhet kom att karaktäriseras av rörelser i två riktningar: *inifrån och utåt* och *uppifrån och nedåt*. Den ena rörelseriktningen anger var i kvinnodräkten föreningens förbättringar först skulle göras och hur arbetet därefter skulle fortskrida. Efter det misslyckade försöket med den nynordiska reformdräkten såg

styrelsen det som klokt att börja med underkläderna. Först när snörlivet ersatts av ett hygieniskt reformliv, när det skira linnnet och de tunna underbyxorna bytts ut mot en värmande chemilett och när linningarna runt midjan tagits bort och underkjolen knäpptes fast vid livstycket fanns det förutsättningar att reformera de yttre klädesplaggen. Då skulle man nog också kunna få till en smakfull och värdig överdräkt ganska lätt. De svenska dräktreformatorerna såg framför sig att modehusens åtsmitande klänningar helt enkelt blev omöjliga att få på sig när överkroppen inte längre hölls på plats av valbensskenor eller stålplanchetter. Det var därför särskilt angeläget att snörlivet utmönstrades så fort som möjligt. Gång efter annan påpekades att detta var modets främsta tortyrredskap som årligen skadade många kvinnor för livet.²⁹

Den andra rörelseriktningen anger var i samhället föreningens insatser först skulle sättas in och hur reformerna därefter skulle spridas. För de svenska dräktreformatorerna var det en självklarhet att alla förbättringar av kvinnodräkten måste gå från samhällets höjder och nedåt. Sådan var modets logik: de lägre samhällsklasserna tog efter de högre. Det motsatta såg man som omöjligt. Societeten skulle aldrig börja använda föreningens hygieniska klädesplagg om dessa förknippades med arbetarklassen. Engagemanget från landshövdingkor, biskopinnor och professorskor var därför minst lika viktigt som ett uttalat stöd från läkarvetenskapen. Utan societetens gillande skulle alla refor-

Foto: Eurenus, Wilhelm Abraham / Nordiska museet

Hanna Wings nynordiska reformdräkt i en ateljébild från 1886, tagen av hovfotografen Wilhelm Eurenus. På bilden bär modellen dräktens tunika som en sjal draperad över axlarna.

mer vara utsiktslösa. Till syvende og sidst var det alltså en fråga om samhällsfostran. I en tid av utbrett modeslaveri var den bildade, tänkande kvinnan – hon som fanns i det högborgerliga hemmet och delade sin tid mellan lättare hushållsbestyr och olika sociala engagemang – inte bara skyldig att fostra sina döttrar till självständiga individer som värdesatte sin hälsa. Det ålåg henne också att fostra sina yrkesarbetande medsystrar i de lägre samhällsklasserna. Genom hennes föredöme skulle de förstå att klä sig lämpligt för sina arbetsuppgifter

och inte lägga sina pengar på snörliv och andra klädesplagg som hämmade andningen och begränsade rörelseförmågan. Här hade den borgerliga kvinnan ett moraliskt ansvar.³⁰

Intresset för Dräkthereformföreningens verksamhet var till en början mycket stort. När föreningen höll sitt första årsmöte i mars 1887 hade 24 medlemmar blivit närmare 150, och bland dessa fanns kända personer som historikern Ellen Fries och filantropen Anna Hierta-Retzius. Även Anne Charlotte Leffler och Hanna Winge hade tecknat medlemskap under det första verksamhetsåret. Andra kvinnor i föreningen som senare skulle låta höra talas om sig var journalisten Hilda Sachs och pedagogen Anna Whitlock som båda blev förgrundsgestalter i kampen för kvinnans politiska rösträtt under det tidiga 1900-talet. I medlemsmatrikeln finner vi också Gurli Linder under hennes flicknamn Peterson.³¹

Med tiden genomfördes vissa organisatoriska förändringar i Dräkthereformföreningen som tydligare knöt den till andra kvinnoorganisationer. Hösten 1889 skedde ett närmande till Fredrika-Bremer-Förbundet som arbetade för en förbättring av kvinnors villkor på en rad områden; några av de punkter som stod på förbundsledningens agenda var kvinnors rätt till arbete, utbildning och eget ägande.³² Fredrika-Bremer-Förbundet hade grundats i december 1884 och blev snabbt ett slags moderorganisation för den svenska kvinnorörelsen dit flera mindre föreningar sökte sig.³³ Dräkthereformföreningen var en av dessa. På ett extra medlemsmöte i april 1890 röstade en

majoritet för styrelsens förslag att låta föreningen gå in som en sektion med självständig verksamhet i Fredrika-Bremer-Förbundet.³⁴ Föreningen ändrade därmed namn till Fredrika-Bremer-Förbundets dräkthereformförening, och de nya stadgar som antogs gav förbundet rätt att utse tre av föreningens nio styrelseledamöter.³⁵ En av dessa tre som våren 1890 valdes in i styrelsen för att bevaka förbundets intressen var Gurli Linder.

Under sina fyra arbetsår hade Dräkthereformföreningen lanserat ett flertal modeller för hygieniska underkläder – en heltäckande innerdräkt, en delad underkjol, ett höghalsat livstykke, slutna kalsonger för att nämna några – men föreningens verksamhet förknippades inte med någon av dessa. Den allmänna uppfattningen tycktes i stället vara att föreningen arbetade för att få Hanna Winges nynordiska reformdräkt accepterad av svenska kvinnor. Dräkthereform blandades alltså ihop med reformdräkt, och gång på gång måste föreningens medlemmar förklara för utomstående att det var underkläderna, inte de yttre klädesplaggen, som man ville se en förändring av. Det starka motståndet hos många kvinnor mot att bli uniformerade i en reformdräkt spillde över på föreningen, och styrelsen kunde konstatera att den nynordiska dräkten nu hade blivit en belastning i reformarbetet. Det krävdes ett klargörande.³⁶

När så Dräkthereformföreningen i november 1890 fick erbjudande om att skicka ut en plansch över sina olika klädesplagg som bilaga till *Idun*, tog man tillfället i

akt att med en artikel i veckotidningen förtydliga ett och annat. Där i underströk Gurli Linder, som hade åtagit sig att vara föreningens sekreterare, att medlemmarna inte alls förband sig att bära någon särskild dräkt, endast att klä sig hälsosamt. Hon påpekade vidare att föreningen inte hade någonting att göra med den så omtalade reformdräkten och att dräkten inte ens fanns med bland de modeller som föreningen förespråkade. Man avstod medvetet från att rekommendera särskilda klänningar eftersom ytterplaggen sällan utgjorde något större hygieniskt problem och dessutom alltid förändrades med modet.³⁷ Även i arbetsberättelsen för verksamhetsåret 1890–1891 konstaterades att kvinnors yttre klädesplagg egentligen inte kunde

anses ligga inom föreningens arbetsområde, ”underkastade modets växlingar som de äro”.³⁸

Att Dräktreformföreningen så lättvindigt gav upp kampen mot det nyckfulla modet och lät puffarna, draperingarna och släpen på damernas klänningar vara, väckte dock viss kritik. I *Dagny*, Fredrika Bremer-Förbundets egen tidskrift, tog signaturen *M. G.* till orda och beklagade att styrelsen inte bjöd mer motstånd. Nog hade hon förståelse för att föreningen inte åtog sig mer än vad den trodde sig kunna utträtta – det var sannolikt en av dess styrkor – men nöjd var hon inte. Att ”se sin maktlöshet gent emot en öfverlägsen fiende, att vara hans tvungna undersäte är ett, men att offentligt bekräfta sin frivilliga

HENRIC BAGERIUS • Ett ideal av grace och elegans.

underkastelse under hans spira ett annat”.³⁹ Kanske var det fler än *M. G.* som tyckte att Dräktreformföreningens program hade blivit utslätat – eller att verksamheten inte var lika angelägen längre. Dräktreformfrågan hade förlorat nyhetens behag, och det visade sig snart i medlemsmatrikeln. I april 1892 övertog Gurli Linder ordförandeskapet i föreningen, och medlemmarnas antal uppgick då till knappt 250 stycken. Vid tioårsjubileet 1896 fanns runt 170 medlemmar kvar.⁴⁰ Kassaflödet var nu så dåligt att föreningen hade svårt att betala den obligatoriska procenten på varje medlemsavgift som Fredrika-Bremer-Förbundet krävde.⁴¹ Sammanträdena blev färre, och Gurli Linder fann det ibland svårt att få dit tillräckligt många ledamöter för att styrelsen skulle bli beslutsmässig.⁴² Dräktreformföreningen befann sig i en nedåtgående spiral.

Den som skulle gjuta nytt liv i föreningens verksamhet var en norsk folkskollärare. Det allmänna mötet våren 1896 gästades av Kristine Dahl som var i Stockholm för att hålla ett föredrag på Vetenskapsakademien om en ny, rationell kvinnodräkt. Nu passade hon på att först pröva sina tankar på Dräktreformföreningens medlemmar. Kristine Dahl bodde i Kristiania och hade det senaste året rest runt i Norge för att presentera en reformdräkt som hon själv hade tagit fram. Under sin tid som lärare vid ett flickinstitut i USA hade hon skaffat sig gedigna kunskaper om den amerikanska dräktreformrörelsen och också fått möjlighet att fundera över hur den skandinaviska kvinnodräkten

kunde reformeras.⁴³ Hennes fasta övertygelse var att kvinnan i kampen för sin frigörelse och likställighet med mannen inte fick glömma bort att först frigöra sig från fördomar om klädedräkten.⁴⁴

I svenska dagstidningar och tidskrifter fick referaten av Kristine Dahls föredrag rubriker som *Kriget mot korsetten* och *På härnadståg mot korsetten*, och hennes vassa kritik rörde också framför allt snörlivet.⁴⁵ I den norska huvudstaden hade hon lyckats förmå alla yngre kvinnliga aktriser att lägga bort sina snörliv, och hon hoppades uppnå samma resultat hos norskorna i allmänhet. Kristine Dahl var radikal. Hon accepterade inte ens det svenska reformlivet som Dräktreformföreningen talade sig varm för. Ett reformliv var förvisso att föredra framför en korsett, men också det kunde missbrukas. I grunden var det ju endast ett förädlat snörliv. Bättre var då att använda ett elastiskt bröstband, en föregångare till bysthållaren, som lämnade midjan helt fri. De övriga plaggen i Kristine Dahls underdräkt var en trikåchemilett, ett linne av bomull och utanpå en delad kjol. Priserna var lågt satta, och det hade starkt bidragit till plaggens popularitet.⁴⁶

Föredraget väckte stor entusiasm och belönades med livliga applåder. Man kunde inte nog prisa den driftiga norskan som många tyckte såg så bedärmande ut i sin behagliga reformdräkt. *Dagnys* skribent menade att Kristine Dahl var hänförande där hon stod och talade, och den allmänna meningen bland mötets deltagare var att om man ”komme att ta sig så bra ut som frö-

ken D.” kunde man gott förkasta hela det gamla systemet med reformliv och allt.⁴⁷

Samtidigt fanns kritiker som hävdade att Kristine Dahl satte det sköna framför det praktiska i sin reformdräkt. Ellen Key konstaterade i debattboken *Kvinnopsykologi och kvinnlig logik: En studie och ett försvar*, skriven våren 1896, att många kvinnosakskvinnor blev upprörda när någon som Kristine Dahl hävdade att det var det olikartade, inte det likartade, hos kvinnan som behagade mannen och att det var hennes rätt och plikt behaga sin man. Det var enligt Ellen Key ett skäl till att norskan hade stött på visst motstånd i den svenska huvudstaden. Själv var Ellen Key övertygad om ”att kvinnans dräkt visserligen också kan främja hennes mänskliga frigörelse, men i främsta rummet likväl bör afse hennes uppgift som kvinna, till hvilken hör att som kvinna behaga!”⁴⁸

Skiljelinjen mellan likhetsfeministiska och särartsfeministiska tankegångar i det sena 1800-talets kvinnorörelse – att frigöra kvinnan som människa eller att frigöra henne som kvinna – gjorde sig alltså även gällande i dräktreformrörelsen.⁴⁹ När vissa ansåg att reformerna framför allt måste resultera i en dräkt som gjorde det möjligt för kvinnorna att likt männen röra sina kroppar fritt, menade andra att reformerna under inga villkor fick leda till att dräkten blev okvinnlig och att kvinnorna som bar den inte längre var vackra att se på. Här fanns en potentiell motsättning, och den blev särskilt tydlig i Dräktreformföreningens stora strid: kampen mot de långa promenadkjolarna.

Kjortelstriden

Dräktreformföreningen hade under alla år medvetet avstått från att ge råd om de yttre klädesplaggens utformning, annat än i mycket allmänna ordalag. Kvinnans dräkt skulle vara ledig och ge henne full rörlighet hette det, tydligare rekommendationer än så ville styrelsen inte ge. Vis av erfarenheten undvek man att peka på särskilda modeller eller snitt. Men efter Kristine Dahls föredrag vid föreningens tioårsjubileum i mars 1896 blåste förändringens

Foto: Eriksson, Elisabet / Nordiska museet

En av Gurli Linders sällsapsdräkter, troligen från 1897, uppsydd efter den norska dräktreformatorn Kristine Dahls mönster. Klänningen av rosavit yllecrepe i prinsessmodell med vid armbågslång puffärm skänktes av Gurli Linders dotter Estrid till Nordiska museet våren 1948.

HENRIC BAGERIUS • Ett ideal av grace och elegans.

Gurli Linder och den svenska dräktreformrörelsen vid förra sekelskiftet

vindar. Det råde ”Kristine Dahl-feber” bland stockholmskorna, och norskans löst sittande klänningar som hon burit under sina föredrag var plötsligt stilbildande.⁵⁰

Gurli Linder konstaterade i sina dagboksanteckningar att Kristine Dahl ”väckte allas vår förtjusning” och att hon till och med gjorde ett outplånligt intryck på familjen Linders tre små döttrar.⁵¹

De svenska dräktreformatorerna fick ny kraft och inspiration att fortsätta. I oktober 1896 höll Gurli Linder ett föredrag i Vetenskapsakademiens hörsal i Stockholm där hon förevisade en skoldräkt för flickor som Dräktreformföreningen hade tagit fram.⁵²

Även reformarbetet med vuxna kvinnors kläder intensifierades, och som föreningens ordförande var nu Gurli Linder beredd att ompröva några av styrelsens tidigare strategier. Det gällde särskilt det omdiskuterade beslutet att låta modet få bestämma hur den kvinnliga överdräkten skulle se ut. Den principen frångicks nämligen när styrelsen på nyårsafton 1896 bestämde sig för att göra något åt släpen på damernas promenadjolar.

Någon i styrelsen hade fått kännedom om att professorskan Augusta Cederblom och hennes dotter Gerda hade arrangerat ett möte i sitt hem för personer som ville verka för att den kvinnliga promenadjolen kortades.⁵³ Frågan var inte ny. Under årens lopp hade det långa klänningssläpet, precis som det trånga snörlivet, kritiserats i dagspressen och kvinnotidskrifterna. Gurli Linder hade sin uppfattning klar sedan länge. Under pseudonymen *Ingrid Gullin* varnade hon redan hösten 1890 för

en ny modegalenskap som fått välde över svenska kvinnor. ”Knappt hade man hunnit riktigt glädja sig åt turnyrens jordafärd”, skrev hon i *Idun*, ”förrän en annan matador, ej på långt när så oskadlig som turnyren, söker bemäktiga sig dennas forna undersåtarskara.” Det handlade om släpet på kvinnornas klänningar. Gurli Linder menade att det fanns flera olika skäl till att bekämpa det nya modet: hygieniska, ekonomiska och moraliska. De långa klänningssläpen var hälsovådliga då de lätt blev fuktiga och drog in gatsmuts; det var även oekonomiskt med släp eftersom de ständigt måste lagas och på så vis förkortade klänningens livslängd; det var slutligen omoraliskt att bära långa släp med tanke på allt arbete som en tjänarinna måste lägga ned på att hålla sin matmors klänning ren. Det var för övrigt oansvarigt gentemot de lägre samhällsklasserna att sy sig en klänning med långt släp, hävdade Gurli Linder. Det vanliga var ju att klänningen förr eller senare gavs bort eller såldes billigt till en tjänarinna eller en arbeterska. Hur skulle hon ha tid och råd att hålla släpet helt och rent?⁵⁴

Även i Dräktreformföreningens styrelse hade släpen på promenadklänningarna diskuterats tidigare. Ledamoten Hanna Palme lyfte frågan första gången i mars 1890.⁵⁵ Hon tog upp den återigen i maj 1894, och styrelsen planerade då att anordna ett agitationsmöte mot ”de moderna långa kjolarna”. Mötet måste dock skjutas på framtiden och blev sedan aldrig av.⁵⁶

Så ville man inte att det skulle bli igen, och styrelsen agerade därför snabbt när

frågan åter kom upp. Fyra dagar efter nyårsaftonens styrelsesammanträde hade föreningen kommit överens med Augusta och Gerda Cederblom om att ett offentligt möte om promenadkjolarnas längd skulle hållas i Läkaresällskapets lokal vid Jakobs-gatan ett par veckor senare. Hyreskostna-den för lokalen lovade Hanna Palme att betala ur egen ficka, då Dräkthereformföreningens kassa var i det närmaste tom. När mötet väl var bestämt ställde sig flera framträdande personer bakom inbjudan, däribland fem manliga professorer – fyra av dem gifta med medlemmar av Dräkthereformföreningen – och huvudstadens tre kvinnliga läkare.⁵⁷

Det första slaget

Mötet hölls den 18 januari 1897 och lockade mängder av intresserade kvinnor. Även ett antal män fanns på plats. Under åren hade flera manliga läkare sagt sig vara intresserade av medlemskap i Dräkthereformföreningen, men styrelsen ansåg att en förening som i huvudsak verkade för reformer av kvinnodräkten skulle bestå endast av kvinnor.⁵⁸ Däremot kunde män bjudas in till de allmänna mötena, och den här kvällen närvarade alltså en del herrar som antingen hade beledsagat sin hustru till sammankomsten eller sökt sig dit av eget intresse. Långt före utsatt tid var lokalen fullsatt av flera hundra förväntansfulla åhörare, och de som inte hittade någon sittplats fick trängas i vestibulen och trappuppgången. Tillströmningen var så stor att hundratals besökare måste vända i dörren, och bland

dem som blivit insläppta uppstod häftiga ordväxlingar när någon försökte ordna sig en bättre plats. Vaktmästaren var tvungen att ingripa när några kvinnor ställde sig i skinnstolarna för att kunna se över de höga damhattarna på raden framför, och i ett hörn av lokalen utbröt ett gräl över en kortklippt flicka som någon misstagit för en pojke. Förargad och upprörd påpekade en dam för barnets mor att platsen i stället borde ha getts till en kvinnlig besökare som hade haft större behållning av mötet.⁵⁹ *Svenska Dagbladets* reporter på plats kom inte längre än till vestibulen där trängseln var som störst:

Det var unga damer och gamla damer. Damer med glasögon och solida midjor och damer med violögon och getingsmärta lif. De voro otvifvelaktigt olika hvarandra i en otalig mängd afseenden – icke minst i snörlifsfrågan och andra viktiga toalettfrågor – men i ett afseende voro de alla lika: deras kjolar sopade golvet och trapporna. Våra iakttagelser öfvertygade oss sålunda mycket snart om det utomordentligt praktiska i en reform af promenadkjolarna.⁶⁰

På slaget sju hälsades åhörarna välkomna, och därefter lämnades ordet till Gerda Cederblom. Hon inledde diskussionen med ett föredrag om vikten av en dräkthereform ur såväl hygienisk och ekonomisk som estetisk och moralisk synpunkt. Argumenten för en reform var många. De släpande promenadkjolarna drog in bakterier i hemmen och blev snabbt utslitna. Och de som fick lida mest av detta var tjänsteflickorna

som ständigt måste tvätta och laga sina matmödrars klänningar. Även för butiksflickorna orsakade modet olägenheter. De hade låga löner som måste räcka till propra kläder, och av rädsla för att klänningarna skulle gå sönder nedtill avstod många butiksflickor från att promenera efter de långa arbetsdagarna. En kortare klänningskjol skulle enligt talaren ge ny kraft och levnadslust åt de bleksiktiga unga kvinnorna som sällan rörde på sig. Gerda Cederblom var medveten om att vissa människor tyckte att en kort kjol var okvinnlig, estetiskt motbjudande och alltför vågad, men den uppfattningen hade hon inte mycket till övers för. Var det kanske mer okvinnligt att bära en kort kjol som slutade en decimeter ovanför marken än att lyfta kjolen dubbelt så högt i regn och slask?⁶¹

Gerda Cederblom efterlyste avslutningsvis ”en blygsam reform” av promenadkjolen, och hennes föredrag följdes av en livlig diskussion där flera goda talare yttrade sig.⁶² Gurli Linder och Hanna Palme från Dräktreformföreningen pläderade för ett gemensamt beslut att korta av kjolarna, och läkarna Curt Wallis och Karolina Widerström understödde med medicinska argument. Även överstelöjtnanten Richert von Koch, en välkänd författare av societetsromaner och gift med en tidigare medlem av Dräktreformföreningen, gav en livfull skildring av all ohyra som kvinnorna samlade i sina klänningsfällor och ansåg att det var ren galenskap att släpa runt sina kläder i gatsmutsen. Om kvinnorna önskade bli likställda männen borde de genast reformera vansinnigheterna i sina dräkter,

så att omvärlden kunde se ”att deras förståndsutveckling berättigade dem därtill”.⁶³ Det krävdes mod av kvinnorna att övervinna modet.

Överstelöjtnanten fick en del applåder för sitt anförande, men det fanns de som ansåg att han gav en väl enkel bild av problemet. Rosalie Lindgren, en av Stockholms kvinnliga folkskollärare, hörde till dem. Med humor och skärpa lyfte hon fram männens skuld i kvinnornas modeslaveri. Hon trodde sig veta att de flesta kvinnor gärna skulle klippa av sin klänning både en och två decimeter, om bara männen ville se dem som goda kamrater och inte som föremål för dyrkan och hyllning. Så länge män envisades med att tillbe små fötter skulle kvinnor fortsätta att bära långa kjolar, och eftersom Rosalie Lindgren inte såg några tecken på att männens makt över kvinnors sätt att klä sig minskade var hon rädd att det skulle dröja åtminstone femtio år innan en förändring kunde ske.⁶⁴

Nu reste sig dock flera herrar och damer som ivrigt intygade att det fanns många män som inte alls var motståndare till reformen. Och om så vore fallet, varför skulle inte de tänkande kvinnorna kunna uppfostra männen på samma sätt som de borde uppfostra ”sina mindre tänkande systrar” i de lägre samhällsklasserna?⁶⁵ Men Rosalie Lindgren lät sig inte övertygas. Möjligen fanns det högt kultiverade män på samhällets höjder som inte hade något emot att vidga sina vyer, men genomsnittsmannen hade så trång själ ”att kvinnorna måste uppfostra honom i minst 25 år, innan de kunde påräkna hans stöd i hithörande frå-

gor”.⁶⁶ Nej, folkskolläraren höll fast vid sin uppfattning att de allra flesta män endast var intresserade av att kvinnan vid deras sida såg stilig ut, och hennes giftiga kommentarer om det manliga könet väckte stor munterhet i plenisalen.

Diskussionerna utmynnade slutligen i ett förslag om förkortad klänningskjol, men så blygsam såg reformen i förstone inte ut att bli. När Richert von Koch skulle formulera en resolution för mötet, slant tungan och han deklarerade högtidligt: ”Mötet beslutar, att en hvar, i mån af förmåga verkar för att promenadkjolarna erhålla en längd af 10 centimeter.”⁶⁷ Det fick somliga damer i publiken att dra efter andan och andra att brista ut i skratt. I några sekunder rädde förvirring i lokalen tills överstelöjtnanten förstod att han uttryckt sig tvetydigt och kunde förtydliga sitt uttalande med tillägget ”från marken”.⁶⁸ När så skrattsalvorna hade upphört, antog mötet följande resolution:

*De närvarande gilla införandet af en promenad- och hvardagsdrägt minst 10 centimeter från marken och utlofva att hvar i sin mån genom sitt exempel och på annat sätt verka derhän, att en sådan drägt kommer allmänt i bruk.*⁶⁹

Vidare bestämdes att det skulle läggas fram listor där de som intresserade sig för reformen kunde anteckna sina namn. Där-efter avslutades mötet.

Dagen efter kunde man läsa om sammankomsten i alla rikstäckande dagstidningar. Stämningen hade varit förväntans-

full och diskussionsinläggen både sakliga och underhållande. Men om reformen verkligen skulle bli av vågade ingen säkert säga. I *Nya Dagligt Allehanda* konstaterades att det rädde stor enighet bland de talrika besökarna om behovet av en reform, men journalisten lyfte också fram närvaron i lokalen, om än tyst och osynlig, av en svärbesegrad gudamakt: ”Det var modet, som säkert upptager detta attentatsförsök med största lugn, i förvissningen om att mot dess makt kämpa både doktorer och militärer förgäfvos.”⁷⁰

Svenska Dagbladets utsände var mer hoppfull. I lokalen hade modeplanscher med damer från olika tider hängts upp, och åtminstone vid två tidpunkter under århundradet, 1840 och 1878, hade klänningen slutat en bit från marken så att skorna blev synliga: ”Den reform, som nu åsyftas, har alltså förr i tiden varit gillad af modet, och det är följaktligen ingen anledning att misströsta om att så kan ske ännu en gång.”⁷¹

Från socialistiskt håll riktades dock från kritik mot den kvinnliga stridsviljan för en så perifer fråga som promenadskjolarnas längd. *Social-Demokratens* reporter tyckte att det var märkligt att över- och medelklasskvinnorna inte intresserade sig för tidens stora kulturfrågor, men för långa eller korta kjolar. En del kvinnor som aldrig annars skulle vågat säga ett ord offentligt var nu så radikala att de ville genomföra en reform omedelbart: ”Man riktigt väntade på att få se långa saxar framdragna ur bakfickorna för att omedelbart klippa af alla för långa kjolar.” Men var reformen

så radikal egentligen? I *Social-Demokraten* konstaterades att det endast var promenad- och arbetskjolarna som skulle kortas. Sälls-kapsdräkten lämnades helt orörd – ”den reformen blir för våra barn” hade Hanna Palme sagt. Resolutionen andades kompromiss, och det var enligt tidningen en god karaktäristik över hela mötet.⁷²

Gurli Linder lät sig dock inte nedslås av kritiken. På några dagar hade man fått mer än 150 kvinnor att skriva under, och stärkt av framgångarna planerade styrelsen ett nytt möte för dem som inte kunnat släppas in vid det första.⁷³ Föreningens andra kjolmöte hölls den 22 januari 1897 på Hôtel W6 vid Stockholms centralstation inför 600 åhörare som vardera betalat tio öre i entréavgift. Vid mötet höll Gerda Cederblom samma inledningsanförande som sist, och kanske ansåg många att frågan nu var tillräckligt genomlyst för när ordet släpptes fritt uppstod tystnad i salongen. Situationen räddades slutligen av en talträngd socialist som tog tillfället i akt att först säga något om att leva i attentatens tidevarv och därefter uppmuntra damerna att korta av sina promenadkjolar. Gerda Cederblom hade lovat att kortare kjolar skulle ge kvinnor ett bättre humör då de lättare kunde motionera, och det hade han som man absolut ingenting emot.⁷⁴

Kvällen kom sedan att bjuda på många minnesvärda ögonblick. Ett särskilt jubel väckte ett brev från modedirektrisen Augusta Lundin där hon uttalade sitt stöd för en reform av svenska kvinnors promenadkjolar. En elegant parisiska, menade

hon, hade förmåga att graciöst hålla upp sin kjol när hon promenerade. Det klarade inte svenskorna som dessutom ofta hade illasittande underkjolar, fula skor och vanvårdad gång, skrev Augusta Lundin. Det ville dock inte Hanna Palme hålla med om. Att svenska kvinnor gick på ett annat sätt än fransyskorna berodde på deras ”stora frihetskänsla” och inte deras oförmåga att vara graciösa.⁷⁵

Det sågs ändå som en sensation att en auktoritet som Augusta Lundin uttryckte sig positivt om Dräkthereformföreningens strävanden, och *Idun* menade att brevet var epokgörande:

Det är ett märkligt och glädjande tidens tecken, att en af modets mest framskjutna banérförerskor i sunda förnuftets namn gör front mot sin nyckfulla härskarinna, frändömer henne den missbrukade lagstiftningsrätten på ett så vidsträckt område som promenadtoalettens och sålunda gör gemensam sak med vetenskapens och den praktiska nyttans representanter i den af dem framkallade revolten mot modetyraniet. Man torde med skäl kunna hoppas, att fröken Lundins fria och själfständiga uppfattning snart nog skall bli gängse inom hela vår svenska sömmerskekår och – dess kundkrets.⁷⁶

Ett annat oförlömligt inlägg gjordes av brukspatronen Johan Leonard Sebenius, en av landets namnkunniga industrimän. Han ville gärna belysa den nationalekonomiska sidan av saken. Enligt Johan Leonard Sebenius beräkningar skulle en reform av promenadkjolarna innebära att varje kvinna kunde spara in 30 kronor om

året på sin toalett, och med glimten i ögat föreslog han att dessa medel skulle gå till Norrlands fasta försvar. Då det i Sverige säkerligen fanns bortåt 80 000 kvinnor som kunde avvara dessa 30 kronor i toalettpengar, höll han det för troligt att medlen även skulle räcka till att stärka sjöförsvaret. Pengarna kunde ju också användas till att klä och bespisa fattiga barn.⁷⁷ Det andra kjolmötet andades samma optimism som det första, och det var därför inga problem att få Richert von Kochs resolution antagen på nytt.

Kjortelstriden når västkusten

Striden spred sig sedan till Göteborg där promenadkjolarnas längd diskuterades vid ett offentligt möte i Handelsinstitutets stora sal den 9 februari 1897. Gurli Linder fanns på plats och inledde diskussionerna i den fullsatta salen med närmare 400 åhörare.⁷⁸ Hon gjorde först en elegant exposé över mötena som hållits i Stockholm och tog därefter upp några viktiga argument till diskussion. Det blev en underhållande kväll där läkare, ingenjörer och redaktörer, men även några fruar och fröknar, tog till orda och belyste frågan ur olika synvinklar. Även här fanns en enighet om att promenadkjolarna måste kortas, och mötet antog därför enhälligt den von Kochska resolutionen och tillsatte dessutom en kommission om fem personer som skulle övervaka reformarbetet. På en utlagd lista antecknade sig 30 kvinnor som alla var beredda att följa mötets beslut och framdeles bära kortare promenadkjolar.⁷⁹

Sammankomsten sågs som lyckad, och Gurli Linder i sin ankellånga klänning fick livliga applåder. Senare berättade hon att den mest oväntade frågan under besöket i Göteborg hade kommit från en journalist som undrade hur mycket hon hade fått betalt av sin skomakare för att resa land och rike kring och förorda promenadklänningar som slutade tio centimeter från marken.⁸⁰

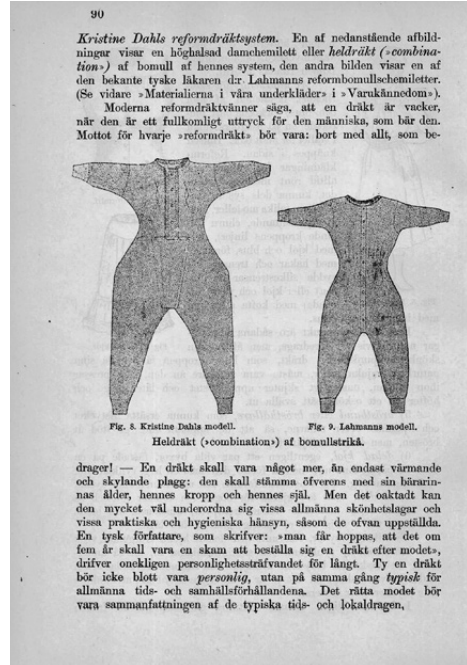
Reformmötena gillades förvisso inte av alla. Efter vassa påpekanden följde flera inlägg i dags- och veckopressen där det starka engagemanget för kortare kjolar beskrevs som både löjligt och missriktat. I visor och kåserier gjorde man sig lustig över reformen som såg ut att beröva huvudstaden på dess skickligaste gatsopare.⁸¹ Man talade också om ”uppehållsväder” mitt i nederbörden och gav goda råd om hur kvinnorna – i väntan på reformen – skulle hålla upp sina kjolar utan att visa för mycket, ”att lyfta där bak med smak”.⁸² Även den uppskattade signaturen *Ture* i *Stockholms Dagblad* ironiserade över kvinnornas korståg i ett av sina veckobrev:

Hvad är kvinnofrågan i sjelfva verket annat än frågan om långa och korta kjolar? Hvad menas med kvinnans rättigheter, om icke rätt att klippa af de långa kjolarne! Deruti ligger det, mina damer och herrar – i kjolen ligger det. – Något annat har en vän af kvinnans berättigade anspråk icke att sysselsätta sig med. Rätt att välja det yrke, som hvar och en förmår att utföra? Pab! Hvad är det för småsak. Medgifvande att njuta af de medborgerliga rättigheter, som borde tillkomma hvarje

oberoende samhällsmedlem, vare sig man eller kvinna? Ab, hvad betyder det i jernførelse med korta kjolar? Ren bagatell mot tio centimeter kortare kjolar!⁸³

Själv hade *Ture* några dagar tidigare fått ett brev från en kvinnlig läsare som beklagade sig över att så kloka människor kunde ägna tid åt obetydligheter som kjolmöten. Förstod de inte att konsekvensen blev att de verkligt viktiga kvinnofrågorna på så vis hamnade i skymundan? Brevskriverskan visste inte om hon skulle skratta eller gråta åt "att våra svenska kvinnor ännu äro så barnsliga, att de kunna vilja upptaga sin tid med att utfundera och anordna dylikt nonsens!" Dessa ständiga föreningar mot än det ena, än det andra, band den fria människan och tilltalade inte en förständig kvinna.⁸⁴

Signaturen *Axy* var lika kritisk mot kjortelstriden i *Stockholms-Tidningen* ett par veckor senare. *Axy* konstaterade att de offentliga diskussionerna i "denna – som det tycktes – riksviktiga sak" nu hade tystnat och att det sannerligen inte var ett ögonblick för tidigt. Striden hade väckt löje och det med rätta. Hur kunde alla dessa damer sitta på sina platser och uppmärksamt lyssna på sådana dumheter som Johan Leonard Sebenius försvarsförslag? *Axy* hade önskat att de svenska kvinnorna i stället ägnat sitt intresse åt viktigare samhällsfrågor: "Men så länge kvinnorna utminutera sin kraft och sina rikaste möjligheter på struntbagateller, skall någon sammanslutning till de stora, trängande reformerna aldrig blifva möjlig."⁸⁵

Damchemilet enligt Kristine Dahls modell.
Bildkälla: Kvinnans bibliotek, Uppslagsbok för hemmet. Fråga mig! Handbok för hemmet, 1903.

Varken *Ture* eller *Axy* hade något att invända mot att de långa promenadjolarna kortades av; det var det faktum att kvinnor visade kampvilja i en så obetydlig fråga som upprörde dem. Det förekom dock att röster även höjdes mot själva reformen. *Svensk Dam-Tidnings* kåsör *Nisse* kunde inte låta bli att uttrycka sin mening. Han hade många gånger undrat varför svenska kvinnor lät sig regeras av den kapriciösa franska modegudinnan, och i hans ögon var det en välgärning att kvinnor slöt sig samman i dräkthereformföreningar. Men att

klippa av kjolarna! Det kunde inte *Nisse* förstå: ”Praktiskt och bekvämt vore det visserligen, men vackert är det icke. Jag önskar ej se min mor och mina systrar på gatan med en klädning, som lämnar halfva benet bart.”⁸⁶ I *Göteborgs-Posten* undrade signaturen *Monocle* i några versrader hur det skulle sluta om unga kvinnor prutade på sina kjollängder, centimeter för centimeter. Frågan var vad som hände med den kvinnliga skönheten och attraktionen när kjolen blev kort:

*När damerna sitt snörlif ha lagt bort!
när resolut de göra kjolen kort,
och så fåfängan sin för alltid grifta!
Då ä' de värdiga på alla sätt
att fostra mensklighetens nya ätt.
Men frågan är blott, om de då – bli gifta.*⁸⁷

Resonemanget kändes igen från debatter i USA och England där det tidigare hade gjorts försök att reformera kvinnodräkten. Alltför drastiska förändringar sågs ofta som en revolt mot samhällets patriarkala ordning och en vilja att luckra upp naturens motsatsförhållande mellan man och kvinna. Det var inte ovanligt att dräktreformrörelsens meningsmotståndare kallade reformdräkter som satt löst i midjan och slutade femton centimeter från marken för manskläder.⁸⁸

Monocles vers kan tyckas oskyldig, men frågorna ställdes ändå: Var en kortad promenadkjol tillräckligt kvinnlig? Skulle en kvinna med klänning utan släp verkligen kunna locka till sig en man eller var hon dömd till ett liv i ensamhet?

Sprickor i fasaden

Diskussionerna om promenadkjolarnas längd pågick i dagspressen under flera veckor. Somliga läsare talade sig varma för reformen och gav förslag på hur man snabbt skulle få en förändring till stånd. Andra såg den som trivial och ett tecken på kvinnors ointresse för de stora, politiska frågorna. Så i början av februari 1897 gjorde norskan Kristine Dahl ett inlägg i debatten, och hennes synpunkter skakade om den svenska dräktreformrörelsen.

Kristine Dahl befann sig på nytt i Stockholm för att hålla ett föredrag om rationella kvinnodräkter, och den 29 januari 1897 – en vecka efter det andra kjolmötet – presenterade hon sina tankar inför en stor åhörarskara i Vetenskapsakademiens hörsal. Återigen fick svenskarna se de reformerade underplagg som hon tagit fram: chemiletter av trikå och vitt bomullstyg, en delad kjol med bred linning och bröstband som gav stöd åt bysten. Som överdräkt menade Kristine Dahl att en klänning i empirestil med raka linjer kunde vara lämplig, och hon såg inga problem med att den i möjligaste mån anpassades efter rådande mode.⁸⁹ Hon bar själv en sådan klänning den här aftonen, och *Social-Demokratens* utsände var övertygad om ”att hennes på samma gång smärta och symmetriska figur gör lika mycket för den nya dräktreformen, som det elegant framförda, förnuftiga föredraget”.⁹⁰

Det är tydligt att *Social-Demokratens* redaktion tyckte att Kristine Dahls reformtankar var långt viktigare än den pågående kampen mot långa promenad-

kjolar – de svenska överklassdamernas ”samlade lösen” för att citera tidningen. Norskans arbete rörde ju även de lägre klasserna, och man lät därför publicera en artikel som med text och bild redogjorde för hennes reformplagg: chemiletten, bröstbandet och den delade kjolen. I artikeln påpekades att Kristine Dahls modeller för rationella underkläder såldes av K. M. Lundbergs bosättningsmagasin, och redaktionen kunde bara beklaga att firman inte ville annonsera i *Social-Demokraten* ”hvars publik kanske är mer mottaglig än andra tidningars för allt *godt nytt*”.⁹¹ Tidningen trodde med andra ord att Kristine Dahl hade goda utsikter att reformera den svenska arbetarklassen som var progressiv och ville utveckling. Det blev nog svårare med medelklassen.

Kristine Dahl var angelägen om att hennes reformdräkter skulle vara vackra, och många åhörare fängslades av den behagliga norskan och hennes eleganta kläder. Hon motsvarade inte alls den bild som man ofta såg framför sig när det talades om en reformdräktskvinna, ansåg *Svenska Dagbladets* reporter på plats: ”Hon har icke det minsta manligt urkraftigt fornnordiskt eller modernt asketiskt hos sig. Hon är qvinnlig och mjuk till röst och figur och till sitt leende ansigte.”⁹² Ska vi tro *Dagens Nyheter* så var det just elegansen som gjorde hennes dräkter så populära i Norge. Tidningens journalist avslutade sitt referat med en liten historia som visade att Kristine Dahl förstätt hur hon skulle vinna de norska kvinnorna för sin sak:

En ung norska tillfrågades af en svenska om fröken Dahls qvinnodrägt var mycket i bruk i Norge.

– Ja, sade hon, de unge pigerne bruger den svært meget.

– Tänk, att de äro så förståndiga!

*– Förståndige! Hon skrattade. Nej, de bruger den fordi den er saa pæn og ikke fordi den er sund.*⁹³

Några dagar senare följde *Dagens Nyheter* upp sitt referat med en intervju. Efter sitt föredrag visade Kristine Dahl upp sina modeller i K. M. Lundbergs bosättningsmagasin vid Storkyrkobrinken, och tidningens journalist *Pirette* fick en kort pratstund med den uppburna norskan. Journalisten ville gärna veta vad Kristine Dahl hade att säga om de korta kjolorna som varit uppe till diskussion, och svaret överraskade nog en och annan svensk dräktreformator. ”Ja”, sade hon efter viss tvekan, ”om jag skall vara upprigtig, så får jag säga, att jag icke tycker det är så riktigt praktiskt att klippa 10 centimeter af sina kjolar.” Kristine Dahl tänkte främst på arbetande kvinnor – kontorsfröknar, kassörskor och tjänarinnor – som använde sin promenadklänning som söndagsdräkt och gå-bort-kläder. Var det inte väl hårt att begära att de skulle klippa av kjolorna tio centimeter på sina bästa klänningar? Dessutom var en kort kjol enligt Kristine Dahl förkastlig ur estetisk synpunkt. Den gav ingen värdighet: ”Tänk bara på en liten tjock dam med stora höfter i en kort

klädning! Det är icke bara fult – det ser löjligt ut.”⁹⁴

I intervjun lyfte Kristine Dahl fram en aspekt som inte hade diskuterats särskilt ingående vid något av Dräkthereformföreningens möten. Vad innebar resolutionen om förkortade promenadkjolar för kvinnor i de lägre samhällsklasserna? Vad skulle kvinnor som bara hade en uppsättning kläder utöver sin arbetsdräkt göra? Under mötena hade Gerda Cederblom talat om matmödrarnas ansvar mot sina tjänsteflickor – hur smutsiga och trasiga kjolkantar gav jungfrurna ett både obehagligt och ohälsosamt arbete – men ingen hade diskuterat konsekvenserna för dem som inte hade råd att hålla sig med särskilda promenadklänningar. Skulle dessa kvinnor tvingas bära kort kjol när de någon gång blev bortbjudna på kalas? Resonemanget utvecklades av signaturen *Axy* i ett inlägg i *Stockholms-Tidningen* en vecka senare. *Axy* menade att Richert von Kochs resolution försatte många unga kvinnor i en omöjlig situation. Alla hade inte ekonomiska möjligheter att ha promenaddräkter, och dessa fattiga flickor ställdes inför ett svårt val när de nästa gång skulle köpa sig en ny klänning: att antingen hålla vad de dyrt och heligt lovat vid något av kjolmötena och välja en promenadkjol som slutade en decimeter ovanför marken eller köpa en lång supéklänning och därmed fortsätta att traska runt med uppskörtad kjol. För kortare supéklänningar var det ingen på Dräkthereformföreningens möte som hade

velat verka för. Den striden får våra barn föra, hade ju Hanna Palme sagt.⁹⁵

Inte heller den estetiska aspekten var oviktig för Kristine Dahl. Hon menade att en dräkthereform var dödsdömd om den inte tilltalade människors skönhetsinne. När hon året innan besökte Stockholm och intervjuades om sin verksamhet i *Dagens Nyheter* förklarade hon att hennes kamp mot modeslaveriet ofta fick föras med andra argument än de hygieniska. ”Jag vinner de unga damerna”, sade hon, ”ej så mycket genom att tala om hur ohälsosam deras nuvarande dräkt är, utan genom att öfverbevisa dem om hur ful den i själva verket är.”⁹⁶ Kristine Dahl var säker på sin sak. Dräkthereformens alternativ till de skadliga dräkter som tidens kvinnor bar måste vara hälsosamma klänningar som likafullt gjorde dem vackra, stilfulla och tilltalande. Det, menade hon, kunde en kortad promenadkjol aldrig åstadkomma.

Kristine Dahls åsikter var kontroversiella, och reaktionerna uteblev inte. Någon vecka efter intervjun publicerades en insändare i *Dagens Nyheter* som starkt ifrågasatte rationaliteten i hennes reformtänkande. Det var med stigande förvåning som signaturen – *e.* hade läst intervjun och där sett Kristine Dahl beskriva avkortade promenadkjolar som fula och löjliga. Att en dam som sade sig arbeta för en rationell kvinnodräkt kunde göra något sådant var svårt att begripa, ansåg skribenten. Hade hon glömt att resolutionen även gällde arbetsdräkten? Skulle verkligen kontorsfröknar och butiksbiträdet

behöva gå runt i smutsiga och våta kjolar bara för att det var vackrare med en lång kjol? Signaturen – – *e.* hade också ett och annat att säga om norskans modeller för underkläder. Här hade Kristine Dahl tagit för mycket hänsyn till det sköna och det konventionella, och det hade enligt – – *e.* skett på bekvämlighetens bekostnad.⁹⁷

Dagen därpå stod en annan kritisk insändare att läsa i *Stockholms Dagblad*. Den var skriven av *En för dräktreform varmt intresserad kvinna* som kunde konstatera att det fanns stora likheter mellan Kristine Dahls, Dräktreformföreningens och den världsomspännande dräktreformrörelsens strävanden. Alla hade de dragit i härad mot det trånga snörlivet, de tunga kjolarna och de ojämnt fördelade klädesplaggen som gjorde vissa kroppsdelar för varma och andra för kalla. Så långt var alla ense. Men när det kom till tillämpningen fanns det skillnader. Somliga satte det praktiska och det bekväma först när de utformade sina reformmodeller, andra lät det vackra vara avgörande. Till de senare ville debattören räkna Kristine Dahl. Det var förvisso inte fel att utforma klädedräkten så att en kvinna som bar dem blev ”pæn”, men om det gjordes på bekostnad andra, långt viktigare krav måste det fördömas. Och så var fallet med flera av Kristine Dahls plagg. I hennes uppsättning saknades ett underliv av ylle, bomull eller trikå som höll kvinnan varm om de känsliga lungspetsarna. Hennes delade kjol var mycket vacker men kall och opraktisk. Ytterklämningen, skuren i ett enda stycke, var tjugisig om den gick ned

till golvet, men den passade huvudsakligen för överklasskvinnor. För arbetande kvinnor lämpade den sig inte alls, enligt insändaren. Än en gång anklagades Kristine Dahl för att inte tänka på kontorsflickor och butiksflickor – eller småbarnsmödrar för den delen – som hindrades i sitt arbete av långa kjolar med smutsiga och våta fållar. Beträffande hennes påstående att en kort kjol var förkastlig ur rent estetisk synpunkt, ville signaturen *En för dräktreform varmt intresserad kvinna* påpeka att ingenting var fulare än långa kjolar som hissats upp för att inte bli nedsmutsade. Insändaren avslutades med en förhoppning om att Kristine Dahl inte skulle missuppfatta kritiken; mycket i hennes strävanden var förtjänstfullt, och hon hälsades hjärtligt välkommen tillbaka till Stockholm.⁹⁸

De kritiska synpunkterna på hennes verksamhet fick Kristine Dahl att gå i svaromål. I en replik i *Dagens Nyheter* förklarade hon att hennes avsikt alls inte varit att motarbeta en reform av kjollängden. Vem ville få sin klänning nedsmutsad? Inte hon. Men reformen gällde ju inte alla dräkter, endast promenadjolar, och då måste kvinnorna likväl hålla upp sina släpande klänningar. Nej, då var det bättre att hissa upp sin kjol. Kristine Dahl hade själv sett en dräkt som hade en hissanordningen insydd, och den var i hennes ögon mycket praktisk utan att vara ful. Men för henne var frågan om korta promenadjolar ingen stor sak. Modet såg nämligen ut att lösa det problemet alldeles utmärkt på egen hand. Både i Frankrike och England hade

modemedvetna damer kapat, inte tio, utan hela femton centimeter av promenadkjolarna, och enligt Kristine Dahl var det bara en tidsfråga innan Stockholmskvinnorna gjorde detsamma. Den här gången hade modet själv gått tillrätta med "ett gammalt missbruk".⁹⁹

Kristine Dahl försvarade sig utan att ta till brösttoner, men sanning var den att hon blivit djupt sårad av kritiken. Dagen innan hade hon meddelat Dräktreformföreningens styrelse att hon på grund av de synnerligen skarpa uttalandena i Stockholmspressen inte tänkte hålla några fler föredrag i Sverige. Det fick Gurli Linder att reagera. Vid styrelsemötet den 16 februari 1897 avfattades en skrivelse där styrelsen gav Kristine Dahl sitt fulla stöd.¹⁰⁰ Dokumentet publicerades i de stora dagstidningarna ett par dagar senare och framhöll att dräktreformrörelsens vänner borde vara den norska folkskolläraren tacksamma för alla goda råd och idéer som hon bidragit med. Att det fanns vissa skillnader mellan Dräktreformföreningens modeller och hennes var av helt underordnad betydelse och utgjorde inget hinder för samarbete; kanske var det till och med en fördel att det fanns olika modeller att välja mellan. Styrelsen uttalade avslutningsvis "sitt erkännande af fröken Dahls mångåriga, oegennyttiga och oförtröttade arbete mot fördomar och modetyranni" och hoppades att även fortsättningsvis kunna påräkna hennes medverkan i strävan mot det gemensamma målet: en sund och praktisk klädedräkt för nutidskvinnan.¹⁰¹ Stärkt av

det uttalade stödet från Dräktreformföreningens styrelse drog Kristine Dahl vidare mot Köpenhamn där hennes föredrag och modeller väckte stark genklang.

Men frågan är om det verkligen var en enig styrelse som ställde sig bakom skrivelsen. Av styrelsemedlemmarna fanns det åtminstone en som ansåg att Dräktreformföreningen nu hade börjat kompromissa med sina principer. Det var Hanna Palme. Hon hade varit drivande i kampen mot de långa promenadkjolarna och ur egen ficka betalat hyran av lokalen där det första kjolmötet hölls. Nu såg hon hur styrelsen slöt upp bakom Kristine Dahl, som offentligt hade kritiserat kjortelstriden, och intog en mer pragmatisk hållning i sina reformidéer. Kanske hade hon svårt att acceptera det, för vid föreningens årsmöte i mars 1897 undanbad hon sig återval med motiveringen att "Dräktreformföreningens styrelse i ett par principfrågor något frångått sin förut intagna ståndpunkt".¹⁰² Hanna Palme hade varit med att bilda föreningen, och efter elva år i styrelsen ville hon lämna sitt uppdrag. Hennes uttalande orsakade uppståndelse, och Carin Scholander, föreningens vice ordförande, såg sig föranledd att bemöta kritiken. Hon menade att styrelsen på intet sätt frångått sina principer och att Hanna Palme måste ha missuppfattat situationen. Men Hanna Palme stod fast vid sitt beslut.

Vid det laget började föreningen också inse att man lidit nederlag i kjortelstriden. På gatorna syntes inga kortare promenadkjolar, och tidningarnas modeskribenter

såg inga tecken på att de franska modehusen tänkte förändra kjollängden. Författaren och modekäsören Hilda Sachs, signaturen *Iris* och tidigare medlem av Dräkthereformföreningen, rapporterade från Paris i slutet av mars 1897 att våren äntligen hade kommit till modets huvudstad och att parisiskorna nu gav sig ut på de asfaltklädda gatorna, torgen och boulevarderna. Där promenerade de i ljusa vårtoaletter ”på hvilkas kjol kanten vid hvarje steg med en liten lätt stöt snuddar vid gatan”.¹⁰³ Hilda Sachs påminde sig Kristine Dahls ord att det engelska och franska modet redan hade kortat promenadklänningarna med tio eller rentav femton centimeter, men den uppgiften stämde inte alls med verkligheten. På Charles Frederick Worths modehus vid Rue de la Paix i Paris fanns inte en enda kjol som inte täckte hela skon, och Hilda Sachs försynta fråga till ett av butiksbiträdena om det fanns några utsikter att promenaddräkterna skulle göras kortare besvarades med ett litet leende och förklaringen att klänningarna måste nå till marken enligt nuvarande mode. Något annat var det inte tal om.

Knappt två år senare, i februari 1899, behandlade Hilda Sachs återigen kjollängden i ett av sina kåserier. Hon kunde då konstatera att de franska klänningarna hade blivit längre och längre efter kjortelstriden, att även promenadkjolarna strök i marken och att korta klänningar över huvud taget inte gjordes mera. Alla förhoppningar om en dräkthereform hade grusats, och hon var inte förvånad över att de svenska kvinnornas strid mot de långa

kjolarna misslyckades: ”Modets hela riktning hade just då börjat gå i det afsmalnande, den kvinnliga kostymens silhuett kunde ju icke kringskåras på alla kanter, längden måste ersätta bredden.”¹⁰⁴ Modet skrev sina egna lagar – så enkelt var det. Dem kunde inte en svensk dräkthereformförening upphäva med en resolution och några anteckningslistor, inte ens om saken stöttades av lärda professorer och stridsvilliga militärer.

Radikal retorik och moderat praktik

Kampen mot de långa promenadkjolarna blev Dräkthereformföreningens sista strid. I april 1897 slutade Gurli Linder som ordförande, och de följande åren arbetade styrelsen framför allt med att sprida information om föreningens skoldräkt för flickor.¹⁰⁵ Diskussionerna om hur den vuxna kvinnans klädsel skulle reformeras fick allt mindre utrymme. Våren 1898 satte Gurli Linder och Nanna Bendixson samman en broschyr om föreningens modeller, *Den kvinnliga klädedräkten: Illustrerad beskrivning*, där de konstaterade att allt fler kvinnor klädde sig ändamålsenligt men att det fortfarande fanns många förändringar som borde göras, ”särskildt när det gäller en klädedräkt för den uppväxande delen af det kvinnliga släktet”. Dräkthereformföreningen förespråkade kläder som gav en jämn värmefördelning över hela kroppen, var lätta att bära och inte utsatte några av kroppens delar för skadligt tryck. Men, påpekades det, ”för att en dräkt, anordnad efter dessa principer, skall ha utsigt att slå

*Diskussioner om kvinnans underkläder i
Kvinnans bibliotek, Uppslagsbok för hemmet.
Fråga mig! Handbok för hemmet, 1903.*

sig igenom bör den naturligtvis göras till-
talande äfven i estetiskt afseende.¹⁰⁶ Så
utformades också föreningens modeller,
menade Gurli Linder och Nanna Bendix-
son, dock inte på bekostnad av huvudprin-
ciperna.

Broschyren avhandlade främst barn-
kläder, men ett par sidor ägnades åt den
vuxna kvinnans klädedräkt. Här presente-
rades bland annat bröstbandet eller bröst-
hållaren som en del kvinnor hade börjat
använda i stället för reformliv. Även den
delade underkjolen beskrevs ingående.

Däremot sades ingenting om korta prome-
nadjolar som varit så i ropet året innan.

Broschyren var ett försök att blåsa liv i
en förening som höll på att dö ut. På kort
tid hade medlemsantalet sjunkit drastiskt,
och hösten 1901 började styrelsen under-
söka möjligheterna att upplösa Dräktre-
formföreningen. Frågan var inte okomp-
licerad, eftersom föreningen sedan drygt
ett decennium ingick som en sektion i
Fredrika-Bremer-Förbundet. I en skrivelse
som skickades till förbundet i februari 1903
angavs två skäl till upplösningen: dels att
principerna efter vilka Dräktreformför-
eningen hade arbetat nu var kända och
erkända av många, dels att det vikande
medlemsunderlaget innebar att styrelsen
inte längre hade erforderliga medel att
bedriva någon verksamhet. Då det fort-
farande inkom frågor från landsorten om
föreningens mönster och modeller vore det
dock olyckligt om arbetet upphörde helt
och hållet. Man föreslog därför att för-
eningens styrelse omorganiserades till en
kommitté i Fredrika-Bremer-Förbundets
regi som både kunde besvara brev från
allmänheten och upprätthålla överens-
kommelserna med det nybildade Nordiska
Kompaniet som sålde föreningens mönster
och modeller.¹⁰⁷

Fredrika-Bremer-Förbundet biföll
skrivelsen, och den 27 februari 1903 höll
Dräktreformföreningens styrelse sitt sista
sammanträde.¹⁰⁸ Några av styrelsemed-
lemmarna, däribland Gurli Linder, ar-
betade vidare i en dräktreformkommitté,
men verksamheten var inte särskilt inten-
siv och upphörde helt efter några år.

Den svenska dräktreformrörelsen dog inte med Dräktreformföreningen. Diskussionerna om de svenska kvinnornas slaveri under ett utländskt mode fortsatte i dagspress och veckotidningar, och kampen för en rationell kvinnodräkt fördes vidare av Svenska Kvinnliga Nationaldräktsföreningen som bildades våren 1902.¹⁰⁹ Minnet av Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening hölls dock levande i böcker och tidningsartiklar, även om bilden av dess verksamhet och medlemmar inte alltid var samstämmig. Hösten 1910 publicerade feministen och modekäsören Else Kleen, signaturen *Gwen*, en bok om det förra seklets mode, och däri utnämnde hon 1880-talet till ”blåstrumpornas och emancipationsdamernas årtionde” då svenska kvinnor arbetade hårt för att bevisa att de minsann kunde göra lika bra ifrån sig, om inte bättre, än många män. Else Kleen kände tacksamhet mot dessa kvinnor trots att de knappast hade förskönat världen med sitt utseende och sina dräkter:

Ytligt sedt förefalla de nog oss en smula manhaftiga och torra, men vi stå i alla fall i så stor skuld till dem för den väg de röjt på snart sagt alla arbetsområden för oss, deras arftagerskor, att vi ha allt skäl att öfverse med det slätborstade eller kortklippta håret och den alltför puritanska dräkten.¹¹⁰

Den här karaktäristiken av 1880-talets reformivrare opponerade sig Gurli Linder starkt mot. I en minneskrönika över Dräktreformföreningen, publicerad i *Idun* strax före jul 1912, konstaterade hon att

”man aldrig känner någon tid sämre än den som gått närmast före ens egen”. De kvinnor som under 1880-talet verkade för förändringar av modet var varken blåstrumpor eller emancipationsdamer. Det fanns enligt Gurli Linder endast en handfull kvinnosakskvinnor då, och dessa kunde inte berömma sig av att ha satt någon prägel på det kvinnliga modet. Och viljan att överträffa männen – var fanns den? Den tidens reformrörelser ville endast göra det möjligt för kvinnor att klara av alla nya uppgifter och utmaningar som de ställdes inför.¹¹¹

Gurli Linders bild av det sena 1800-talets dräktreformrörelse var en helt annan än Else Kleens, och sanningen torde väl ligga någonstans mitt emellan. För en nutida historiker framstår de svenska dräktreformatörerna – Gurli Linder inte minst – som rätt försiktiga i sina förslag och rekommendationer. De värdjade till den tänkande kvinnans förnuft, till sans och måtta, och sade sig inte eftersträva någon revolution av modet. Först med kjortelstriden vintern 1897 var Dräktreformföreningen beredd att föreslå förändringar av ett yttre klädesplagg, promenadklänningen, och då under försäkringar om att det rörde sig om ”en blygsam reform”.

Samtidigt använde både Gurli Linder och andra ett revolutionärt språk som manade till uppror. Svenskorna beskrevs som slavar under en allsmäktig härskarinna vars påfund torterade och vanställde deras kroppar. Hur fria kvinnor i ett fritt land kunde låta sig förtryckas av en modemakt som ofta hämtade inspiration till sina

modeller från de franska demimonder-
nas utmanande dräkter påstods vara helt
obegripligt. Radikal retorik balanserades
mot moderat praktik.

Kampen mot modeslaveriet måste föras
med förstånd, och alternativen till mode-
dräktens trånga, tunga och släpande plagg
fick inte avvika alltför mycket från mode-
journalernas teckningar. Dräktreform-
rörelsens företrädare var därför tvungna
att eftersträva balans även när de valde
och satte samman sina klädesplagg; de
förväntades bära en dräkt som var enkel
men inte tarvlig, vacker men inte flärdfull,
smickrande men inte kokett, originell men
inte spektakulär. Med sina kläder skulle de
visa på dräktreformens överlägsenhet, och
det var säkert inte lätt alla gånger. Gurli
Linder lyckades dock alldeles utmärkt.
Om vi ska tro veckotidningen *Idun* var det
få som så smakfullt bar upp en reforme-
rad dräkt och så övertygande visade att det
vackra och det hälsosamma mycket väl lät
sig kombineras.

Noter

1. *J. N-g.*, "Gurli Linder", *Idun: Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet* 10:6 (12 februari 1897), s. 41–42.
2. Lena Kåreland, *Ett sällsamt dubbelliv: Gurli Linders memoarer om åren med S. A. Andrée* (Stockholm 2011), s. 45. Lena Kåreland ger i sin bok ett fylligt porträtt av Gurli Linders liv vid 1800-talets slut. För två kortare och mer översiktliga levnadsteckningar, se Lena Kåreland, "Gurli Linder", i Birgitta Lager-Kromnow (red.), *Svensk biografiskt lexikon*, bd 23: *Liljeblad–Ljungberger* (Stockholm 1980–1981), s. 387–390, och Per Rydén, "I centrum: Gurli Linder", i Bibi Jonsson, Karin Nykvist & Birthe Sjöberg (red.), *Från Eden till Damavdelningen: Studier om kvinnan i litteraturen: En vänbok till Christina Sjöblad* (Lund 2004), s. 109–118.
3. *J. N-g.*, "Gurli Linder", s. 42.
4. Lena Kåreland, *Ett sällsamt dubbelliv*, s. 31–68, 245–266 och 275–276. I sina memoarer blandade Gurli Linder ihop föredraget i Uppsala våren 1895 med ett annat som hon höll i Vetenskapsakademiens hörsal i Stockholm hösten 1896. Till den senare föreläsningen ska Samuel August Andrée ha läst igenom hennes manus och gjort anmärkningar i marginalen. De båda föreläsningarna refereras i artiklarna "Reform i kvinnodräkten", *Upsala Nya Tidning* 13 maj 1895, och "En hygienisk och praktisk skoldrägt för flickor", *Aftonbladet* 9 oktober 1896. Gurli Linders verksamhet som barnbokskritiker är ämnet för Lena Kårelands avhandling *Gurli Linders barnboks kritik: Med en inledning om den svenska barnboks kritikens framväxt* (Stockholm 1977).
5. Gurli Linder, "Kampen mot snörlifvet: Några ord om dräktreformsträvanden i Frankrike", *Idun: Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet* 23:15 (10 april 1910), s. 174–175; Gurli Linder, "Ett blad ur åttioalets reformkrönika", *Idun: Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet* 25:51 (22 december 1912), s. 836–838; Gurli Linder, *Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen: Några minnesbilder* (Stockholm 1918), s. 142–149; Gurli Linder, "Våra kläder och vanans makt", *Svenska Dagbladet* 13 december 1926; Gurli Linder, "När kvinnodräkten 'inkräktade på arbetsförmågan'", *Svenska Dagbladet* 24 april 1938.

6. Gayle V. Fischer, *Pantaloons and Power: A Nineteenth-Century Dress Reform in the United States* (Kent 2001), s. 79–109.
7. Valerie Steele, *Fashion and Eroticism: Ideals of Feminine Beauty from the Victorian Era to the Jazz Age* (New York 1985), s. 145–158; Patricia A. Cunningham, *Reforming Women's Fashion, 1850–1920: Politics, Health, and Art* (Kent 2003), s. 103–202.
8. Ina Zweiniger-Bargielowska, *Managing the Body: Beauty, Health, and Fitness in Britain 1880–1939* (New York 2010), s. 1–14.
9. Anne Charlotte Lefflers tankar i dräktreformfrågan diskuterar i Henric Bagerius, ”Ett nytt liv: Anne Charlotte Leffler och 1880-talets dräktreformrörelse”, i Henric Bagerius & Ulrika Lagerlöf Nilsson (red.), *Moderna historier: Skönlitteratur i det moderna samhällets framväxt* (Lund 2011), s. 65–97.
10. Gunnel Hazelius-Berg, ”Dräktreformer under 1800-talet”, *Fataburen* (1949), s. 138–139.
11. *Reformdrägten: En bok för qvinnor skriven af qvinnor* (Stockholm 1885), s. 109.
12. Hanna Winge, ”Några ord om den qvinliga klädedrägten ur estetisk synpunkt”, i *Reformdrägten: En bok för qvinnor skriven af qvinnor* (Stockholm 1885), x.
13. Winge, ”Några ord om den qvinliga klädedrägten ur estetisk synpunkt”, vii–viii. En mer detaljerad beskrivning av den nynordiska reformdräkten och dess olika varianter (arbets- eller hemdräkt, festdräkt, sällskapsdräkt och sommardräkt) utgavs våren 1886. I *Meddelande till allmänheten rörande reformdrägten* (Stockholm 1886) angavs också prisuppgifter för olika utföranden av dräkten.
14. Patrik Steorn, ”Konstnärligt antimode: Svensk reformdräkt kring sekelskiftet 1900”, i Dirk Gindt & Louise Wallenberg (red.), *Mode: En introduktion: En tvärvetenskaplig betraktelse* (Stockholm 2009), s. 231.
15. Steorn, ”Konstnärligt antimode”, s. 226.
16. Steorn, ”Konstnärligt antimode”, s. 233.
17. Victoria Benedictsson, *Stora boken, 2: Dagbok 1884–1886*, utg. Christina Sjöblad (Stockholm 1982), s. 222.
18. ”Reformdrägten”, *Aftonbladet* 26 januari 1886; ”Meddelande från allmänheten: Reformdrägten”, *Aftonbladet* 28 januari 1886.
19. ”Reformdrägten”, *Aftonbladet* 26 januari 1886.
20. ”Qvinnornas trädrom under modet”, *Aftonbladet* 29 januari 1886.
21. Hazelius-Berg, ”Dräktreformer under 1800-talet”, s. 142.
22. ”Reformdrägten”, *Bobusläningen* 16 mars 1886.
23. Linder, ”Våra kläder och vanans makt”, *Svenska Dagbladet* 13 december 1926.
24. *Dräktreformföreningens i Stockholm redogörelse för arbetsåret 1886–1887* (Stockholm 1887). Föreningens årsberättelser finns i Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, volym 2: Inkomna brev 1884–1896, Årsberättelser 1886–1898, Riksarkivet (RA), s. 2.
25. *Stadgar för Dräktreform-föreningen* (Stockholm 1886). Föreningens stadgar finns i Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, volym 1: Protokoll 1886–1903, Matrikel, Korrespondens m.m., RA, s. 1. Se även Britta Hammar & Pernilla Rasmussen, *Underkläder: En kulturhistoria* (Stockholm 2008), s. 123–125.
26. *Dräktreformföreningens i Stockholm redogörelse för arbetsåret 1886–1887* (Stockholm 1887), RA, s. 3.
27. ”Reform af qvinnodrägten”, *Aftonbladet* 30 mars 1886; ”Om reform af qvinnodrägten”, *Dagens Nyheter* 30 mars 1886.
28. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträde 17 maj 1886. Föreningens protokoll finns i Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, volym 1: Protokoll 1886–1903, Matrikel, Korrespondens m.m., RA.
29. Karolina Widerström, *Några ord om qvinnodrägens reformerande: Inledning till diskussionen vid dräktreformföreningens allmänna möte i Stockholm den 29 Okt. 1886* (Stockholm 1887) och Carin Scholander, *Helsan och klädedrägten: Föredrag vid Fredrika-Bremer-förbundets dräktreformförenings årsmöte den 23 mars 1891* (Stockholm 1891). Karolina Widerströms och Carin Scholanders föredrag finns i Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, volym 4: Tryck på svenska 1885–1898, RA. Se även Ellen Bergmans föredrag vid Dräktreformföreningens diskussionsmöte 18 maj 1888, Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, volym 1: Protokoll 1886–1903, Matrikel, Korrespondens m.m., RA.
30. I mars 1886 höll Curt Wallis en offentlig föreläsning i vilken han drog upp några riktlinjer för en dräktreformförening, och han påpekade då att en dräktreform nog framför allt

- gagnade kvinnor i de lägre samhällsklasserna. Som det ju sedan länge var känt att alla moden spreds uppifrån och nedåt i samhället, hoppades han att societetens damer skulle ta ett moraliskt ansvar och föregå med gott exempel. "Reform af kvinnodrägten", *Aftonbladet* 30 mars 1886; "Om reform af kvinnodrägten", *Dagens Nyheter* 30 mars 1886.
31. Dräktreformföreningens matrikel 1886–1891, Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, volym 1: Protokoll 1886–1903, Matrikel, Korrespondens m.m., RA.
 32. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträde 7 oktober 1889, RA.
 33. Ulla Manns, *Den sanna frigörelsen: Fredrika-Bremer-förbundet 1884–1921* (Eslöv 1997), s. 63–120.
 34. Protokoll från Dräktreformföreningens extra allmänna möte 26 april 1890, RA.
 35. *Stadgar för Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreform-förening* (Stockholm 1890), RA, s. 2.
 36. "Dräktreform-föreningen", *Dagny: Månadsblad för sociala och litterära intressen* 5:3 (1890), s. 96. Redan i september 1888 beslutade Dräktreformföreningens styrelse att med uppsatser i tidningarna ta allmänheten ur villfarelsen att dräktreform och reformdräkt var samma sak. En månad senare fanns i *Stockholms Dagblad* införd en novellett som förtydligar skillnaden mellan dessa båda begrepp. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträde 29 september 1888, RA; –*r*–*a.*, "Misstag", *Stockholms Dagblad* 28 oktober 1888. Se även "Dräktreformföreningen", *Stockholms Dagblad* 1 april 1889.
 37. Gurli L–*r*, "Om reformer i kvinnodräkten", *Idun: Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet* 4:7 (13 februari 1891), s. 53.
 38. *Fredrika-Bremer-Förbundets Berättelse för år 1890, det sjette året af dess verksamhet* (Stockholm 1891), RA, s. 20.
 39. M. G., "Några reflexioner i dräktreformfrågan", *Dagny: Månadsblad för sociala och litterära intressen* 7:2 (1892), s. 67.
 40. Uppgifter sammanställda ur Kassabok 1886–1893 och Kassabok 1894–1903, Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, volym 3: Huvudbok 1886–1901, Kassabok 1886–1903, Memorial 1886–1901, RA.
 41. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträde 9 december 1895, RA.
 42. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträde 21 mars 1892, RA.
 43. Astrid Bugge, *Reformdrakten i Norge: Trekk av en historie om kropp, kler og kvinnesak* (Oslo 1984), s. 24.
 44. "Den kvinnliga klädedräkten", *Aftonbladet* 24 mars 1896; "En rationell kvinnodräkt", *Svensk Dam-Tidning* 7:14 (3 april 1896), s. 108.
 45. Se exempelvis "Kriget mot korsetten: Dräktreformföreningens tioårsmöte", *Idun: Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet* 9:13 (27 mars 1896), s. 101; "Smärre meddelanden: På härnadståg mot korsetten", *Hälsövännen* 11:7 (1896), s. 107; "Fröken Dahls föredrag mot korsetten", *Aftonbladet* 28 mars 1896; "Ett föredrag mot korsetten", *Stockholms Dagblad* 24 mars 1896.
 46. "Den kvinnliga klädedräkten", *Aftonbladet* 24 mars 1896; "Ett föredrag mot korsetten", *Stockholms Dagblad* 24 mars 1896.
 47. "Kriget mot korsetten: Dräktreformföreningens tioårsmöte", *Idun: Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet* 9:13 (27 mars 1896), s. 101.
 48. Ellen Key, *Kvinno-psykologi och kvinnlig logik: En studie och ett försvar* (Stockholm 1896), s. 172.
 49. Det hetsiga debatterna inom kvinnorörelsen våren och sommaren 1896, då en frigörelseidé grundad på köns likhet ställdes mot en könskomplementär utvecklingstanke, diskuteras i Manns, *Den sanna frigörelsen*, s. 134–142. Se även Ronny Ambjörnsson, *Ellen Key: En europeisk intellektuell* (Stockholm 2012), s. 306–311.
 50. Linder, "Ett blad ur åttioalets reformkrönika", s. 838.
 51. Gurli Linders dagbok till dottern Tyra Linder 9 april 1896, bd 2, Linders samling, L 285B:2:3, Kungliga biblioteket.
 52. Gurli Linders föredrag om skoldräkten publicerades under rubriken "Om en hygienisk och praktisk skoldräkt för flickor" i *Fylgia: Tidskrift för hygienisk självhjelp i hemmen* 2:7 (15 november 1896), s. 211–215, och 2:8 (15 december 1896), s. 258–262. Den svenska dräktreformrörelsens försök att förändra flickors kläder diskuteras i Anna-Karin Frih, *Flickan i medicinen: Ungdom, kön och sjuklighet 1870–1930* (Örebro 2007), s. 167–172.

53. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträde 31 december 1896, RA.
54. Ingrid Gullin, "Bort med släpen", *Idun: Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet* 3:46 (14 november 1890), s. 583–584. Att Gurli Linder var författaren bakom artikeln framgår av en intervju som Elin Wägner gjorde i samband med hennes femtioårsdag. Elin Wägner, "Ett besök hos Gurli Linder", *Idun: Illustrerad tidning för kvinnan och hemmet* 28:40 (3 oktober 1915), s. 632.
55. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträde 3 mars 1890, RA.
56. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträden 21 maj 1894 och 9 oktober 1894, RA.
57. "Kortare promenadkjolar: Gärdagens möte", *Aftonbladet* 19 januari 1897; *Styrelsens i Fredrika-Bremer-Förbundets Dräktreformförening årsberättelse: Mars 1896–Mars 1897* (Stockholm 1897), RA, s. 2.
58. Protokoll från Dräktreformföreningens extra allmänna möte 26 april 1890 och styrelsemöte 2 maj 1890, RA. Ett förslag om att tillåta män medlemskap i Dräktreformföreningen hade tidigare behandlats av styrelsen i mars 1887. Förslaget hade även då röstats ned. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsemöte 7 mars 1887, RA.
59. "Dräktreformföreningens 'kjolmöte'", *Idun: Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet* 10:3 (22 januari 1897), s. 21–22.
60. "En diskussion om de långa kjolarna", *Svenska Dagbladet* 19 januari 1897.
61. "Kortare promenadkjolar: Gärdagens möte", *Aftonbladet* 19 januari 1897; "Mötet om de korta kjolarne", *Dagens Nyheter* 19 januari 1897; "Ska damerna förkorta sina kjolar?" *Stockholms Dagblad* 19 januari 1897; "En diskussion om de långa kjolarna", *Svenska Dagbladet* 19 januari 1897.
62. "Damernas kjolar", *Nya Dagligt Allehanda* 19 januari 1897.
63. "Kortare promenadkjolar: Gärdagens möte", *Aftonbladet* 19 januari 1897.
64. "Mötet om de korta kjolarne", *Dagens Nyheter* 19 januari 1897.
65. "Striden om kjollängden", *Stockholms-Tidningen* 19 januari 1897.
66. "Kortare promenadkjolar: Gärdagens möte", *Aftonbladet* 19 januari 1897.
67. "En diskussion om de långa kjolarna", *Svenska Dagbladet* 19 januari 1897.
68. "Damernas kjolar", *Nya Dagligt Allehanda* 19 januari 1897.
69. "Mötet om de korta kjolarne", *Dagens Nyheter* 19 januari 1897; "Hvarjehanda: Kortare promenadkjolar", *Svensk Dam-Tidning* 8:4 (1897), s. 31.
70. "Damernas kjolar", *Nya Dagligt Allehanda* 19 januari 1897.
71. "En diskussion om de långa kjolarna", *Svenska Dagbladet* 19 januari 1897.
72. "Till kamp mot de långa kjolarne", *Social-Demokraten* 19 januari 1897.
73. Anteckningslista, Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, volym 1: Protokoll 1886–1903, Matrikel, Korrespondens m.m., RA.
74. "De korta kjolarne", *Dagens Nyheter* 23 januari 1897; "Korta promenadkjolar", *Nya Dagligt Allehanda* 23 januari 1897; "Damernas släpfråga", *Svenska Dagbladet* 23 januari 1897.
75. "De korta kjolarne", *Dagens Nyheter* 23 januari 1897; "Korta kjolar!" *Stockholms-Tidningen* 23 januari 1897; "Damernas släpfråga", *Svenska Dagbladet* 23 januari 1897.
76. "Mötet om de korta kjolarne", *Dagens Nyheter* 19 januari 1897; "Hvarjehanda: Kortare promenadkjolar", *Svensk Dam-Tidning* 8:4 (1897), s. 31.
77. "De korta kjolarne", *Dagens Nyheter* 23 januari 1897; "Korta promenadkjolar", *Nya Dagligt Allehanda* 23 januari 1897.
78. "Kvinnodräktsreformen: Ett möte om de långa kjolarne", *Göteborgs-Posten* 9 februari 1897.
79. "Kjolarna i Göteborg: 10 centimeter från marken", *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* 9 februari 1897.
80. Linder, "Ett blad ur åttiotalets reformkrönika", s. 838; Linder, *Sällskapsliv i Stockholm under 1880- och 1890-talen*, s. 149.
81. "Dag-sländor: Visor för Stockholms-Tidningen, CLXXXII: 'En annan gång'", *Stockholms-Tidningen* 23 januari 1897.
82. J. F–Im., "En liten 'kjolvisa'", *Idun: Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet* 10:8 (26 februari 1897), s. 62. Se även Eyre, "Uppehållsväder", *Idun: Praktisk veckotidning för kvinnan och hemmet* 10:17 (30 april 1897), s. 131–132.
83. Ture, "Stockholmslif", *Stockholms Dagblad* 24 januari 1897.

84. Ture, "Stockholmslif", *Stockholms Dagblad* 24 januari 1897.
85. Axy, "Damernas spalt: 'Den utspelade, uppseendeväckande kjortelstriden'", *Stockholms-Tidningen* 13 februari 1897.
86. Nisse, "Damernas klädsel: Små reflektioner", *Svensk Dam-Tidning* 8:11 (1897), s. 84.
87. Monocle, "Från kjolmötet", *Göteborgs-Posten* 10 februari 1897.
88. Amy Kesselman, "The 'Freedom Suit': Feminism and Dress Reform in the United States, 1848-1875", *Gender & Society* 5:4 (1991), s. 501; Elizabeth Reitz Mullenix, "Private Women/Public Acts: Petticoat Government and the Performance of Resistance", *The Drama Review* 46:1 (2002), s. 109-110; Tracy J. R. Collins, "Athletic Fashion, 'Punch', and the Creation of the New Woman", *Victorian Periodicals Review* 43:3 (2010), s. 310-313.
89. "Om rationell kvinnoodrägt", *Aftonbladet* 30 januari 1897; "Om en rationell kvinnoodrägt", *Stockholms Dagblad* 30 januari 1897.
90. "En rationell kvinnoodrägt", *Social-Demokraten* 30 januari 1897.
91. "Kvinnornas afdelning: Fröken Kristine Dahls rationella underkläder", *Social-Demokraten* 12 februari 1897.
92. "Rationella kvinnoodrägter", *Svenska Dagbladet* 30 januari 1897.
93. "Den nya kvinnoodrägten", *Dagens Nyheter* 30 januari 1897.
94. "Kristine Dahl och kvinnoodrägten", *Dagens Nyheter* 5 februari 1897.
95. Axy, "Damernas spalt: 'Den utspelade, uppseendeväckande kjortelstriden'", *Stockholms-Tidningen* 13 februari 1897.
96. "En rationell kvinnoodrägt", *Dagens Nyheter* 27 mars 1896.
97. -- e., "Meddelande från allmänheten: Fröken Dahl och kvinnoodrägten", *Dagens Nyheter* 13 februari 1897.
98. *En för dräktreform varmt intresserad kvinna, "Reformsträvanden i kvinnoodrägten"*, *Stockholms Dagblad* 14 februari 1897.
99. Kristine Dahl, "Meddelande från allmänheten: Ännu en gång de korta kjolarne", *Dagens Nyheter* 16 februari 1897.
100. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträde 16 februari 1897, RA.
101. "Meddelande från allmänheten: Dräktreformföreningen och fröken Kristine Dahl", *Dagens Nyheter* 18 februari 1897; "Från allmänheten: Dräktreformföreningens styrelse, Dräktreformen", *Stockholms Dagblad* 18 februari 1897.
102. Protokoll från Dräktreformföreningens allmänna möte 29 mars 1897, RA.
103. Iris, "Modebref från Paris: De korta kjolarne och modet i Frankrike", *Dagens Nyheter* 3 april 1897.
104. Iris, "Paris-moder", *Dagens Nyheter* 2 februari 1899.
105. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträden 29 mars och 7 april 1897, RA.
106. *Den kvinnliga klädedräkten: Illustrerad beskrivning utgifven af Dräktreformföreningen* (Stockholm 1898), Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, volym 4: Tryck på svenska 1885-1898, RA, s. 3.
107. Skrivelse till Fredrika-Bremer-Förbundets styrelse 13 februari 1903, Fredrika-Bremer-Förbundets dräktreformförening, volym 1: Protokoll 1886-1903, Matrikel, Korrespondens m.m., RA.
108. Protokoll från Dräktreformföreningens styrelsesammanträde 27 februari 1903, RA.
109. Ingrid Bergman, "När den första sverigedräkten lanserades i Falun: Om Märta Jörgensen och Svenska kvinnliga nationaldräktsföreningen", i Jan Raihle & Elizabet Ståhl (red.), *Dalarna: Dalarnas hembygdsbok* 75 (Falun 2005), s. 195-204.
110. Else Kleen (*Gwen*), *Kvinnor och kläder: En krönika om adertonhundratalet* (Stockholm 1910), s. 219-220.
111. Linder, "Ett blad ur åttiotalets reformkrönika", s. 838.

Polismästare Liljensparre, Kungliga poliskammaren och 1700-talets modernitetsprocesser

Av Annie Linnéa Mattsson

Under 1700-talet, som kallas ”föruftets tidevarv”, blev insamlande och bearbetning av data och olika typer av information allt viktigare inom statsförvaltning, affärsverksamhet och vetenskapsidkande. I Sverige övervakade exempelvis Bergskollegium landets gruvindustri och samlade information om såväl de senaste teknologiska utvecklingarna som detaljer i verksamheten vid de enskilda gruvorna.¹ Tabellverket inrättades 1749 och fick i uppdrag att sammanställa siffror över antalet invånare i riket, deras fördelning på kön och stånd samt frekvenser av dödsfall och födslar.² Samtidigt utvecklades nya system för att mäta, klassificera och organisera inom en rad olika områden. Det skrivna och det tryckta ordet var en central förutsättning för denna utveckling och under 1700-talet fick skriftspråket en viktigare roll i alla delar av samhället. Detta syns

bland annat i hur det utarbetades nya sätt att bokföra, arkivera och dokumentera och hur andelen administrativa yrken av typen skrivare, sekreterare, bokförare, notarier, arkivarier och så vidare ökade.³

Polismästare Henric Liljensparre

Allt det som nämnts ovan kan kopplas till det kluster av samhällsförändringar som brukar kallas modernitetsprocesser. Vad som utgör det moderna har diskuterats av många teoretiker, men flera av dem har det gemensamt att de pekar ut tiden kring ca 1750–1850 (ibland något tidigare och ibland något senare) som en period i historien då något väsentligt förändras i det västerländska samhället; något som kan beskrivas som en övergång till ”det moderna”. Exakt vad som är kärnan i denna förändring och vad modernitet innebär råder det olika uppfattningar om, och många har framhållit att det inte handlar om en monolitisk utveckling som såg likadan ut för alla grupper på alla platser. Bland de processer som ofta återopas återfinns dock industrialisering och kapitalismens intåg, nationalstatens etablering, en ökad byråkratisering och professionalisering samt, kopplat till alla dessa, ett hyllande av rationaliteten som princip.⁴ Historiker har, utifrån dessa idéer om modernitet, spårat många aspekter av dagens samhälle tillbaka till innovationer, genombrott och förändringar som har sina rötter i 1700-talet. Såväl övervakningssamhället som informations-samhället kan sägas ha sitt ursprung i det århundrade då staterna ökade sin administrativa kontroll över sina territorier, då begreppet ”panopticon” uppstod och förmågan att hantera stora mängder information ansågs allt viktigare.⁵

Grundandet av Kungliga poliskammaren i Stockholm 1776 kan ses som en del av 1700-talets allmänna strävan mot en utökad statlig kontroll, övervakning

och informationsinsamlande och dess verksamhet var tätt sammankopplad med flera modernitetsprocesser. När Michel Foucault beskrev hur nya system för övervakning och disciplinering utvecklades under 1700-talet och hur detta kan betraktas som en grund för det moderna samhället var en av de institutioner har tog som exempel polismyndigheten i Paris, vilken var förebilden för Stockholms poliskammare.⁶ För svensk statsförvaltning i allmänhet, och så även för grundandet av poliskammaren, hade också den tyska kameralismen stor betydelse, med sitt fokus på en rationell och effektiv statlig administration som reglerade och utövade kontroll över alla aspekter av riket. Inom dessa teoribildningar kombinerades idéer om övervakning och byråkratisering.⁷

Övervakning och byråkratisering är i sin tur områden som var nära kopplade till skriftlighetens ökade och förändrade betydelse i samhället under perioden. Även om skriftspråket länge hade haft en viktig roll i det västerländska samhället har just 1700-talet lyfts fram som en period då skriftkulturen fick övertaget över den muntliga kulturen i människors medvetande och dagliga praktiker. Upplysningens idé om rationalitet, som av många anses vara själva grunden för det moderna samhället, har också beskrivits som beroende av ett skifte från muntlighet till skriftlighet. Skriftlighet, också i sin byråkratiska form, var även en viktig förutsättning för framväxandet av en offentlig sfär.⁸

Med utgångspunkt i dessa teorier om 1700-talets modernitetsprocesser vill jag i

föreliggande artikel undersöka hur information samlades in, dokumenterades och förmedlades inom Kungliga poliskammaren under åren 1776–1791, med fokus på hur poliskammarens informationshantering förhöll sig till den mediehistoriska utveckling som brukar förknippas med modernitet, där skriftlighet fick företräde framför muntlighet.⁹ I artikeln uppmärksammas särskilt en av de viktigaste personerna i poliskammarens verksamhet under denna period, polismästaren Henric Sivers, adlad Liljensparre¹⁰, vars karriär till stor del byggde på hans förmåga att samla in, sortera och bearbeta information.

Den grundläggande fråga som ska besvaras i artikeln är sålunda: Vilka roller hade muntlighet och minneskultur å ena sidan och skriftlighet å andra sidan i poliskammarens informationshantering och hur kan detta relateras till tidens modernitetsprocesser? Av avgränsningsskäl kommer artikeln att fokusera på polismästare Henric Liljensparres roll i informationshanteringen. För att sätta in det hela i ett större sammanhang kommer också jämförelser att göras med systemen för informationshantering inom polisorganisationen i Paris under denna period. Resultaten kommer även att sättas i relation till tidens politiska, juridiska, ekonomiska och sociala omständigheter, bland annat i form av Gustav III:s stärkta kungamakt och tryckfrihetsförordningens formuleringar om offentlighetsprincipen.

Den borte tidsgränsen för studien, 1791, är vald för att instruktionerna för överståthållaren, och därmed för poliskammaren

och polismästaren, förändrades detta år, vilket innebar att Liljensparres position i systemet försvagades, även om han fortsatte inneha sitt ämbete fram till 1793.¹¹

Artikeln inleds med en kort introduktion som beskriver Henric Liljensparres bakgrund och tidiga karriär. Därefter ges en beskrivning av poliskammarens grundande och den huvudsakliga organisationen av dess officiella verksamhet, vilket följs av en diskussion kring den hemliga delen av verksamheten samt likheter och skillnader mellan den svenska myndigheten och förebilden i Paris. Sedan kommer två avsnitt som diskuterar hur informationshanteringen inom den officiella respektive den hemliga delen förhöll sig till muntlighetskultur respektive skriftlighetskultur. Det hela avslutas med sammanfattning av hur poliskammarens och Henric Liljensparres informationshantering kan förstås i förhållande till teorier om 1700-talets begynnande modernitetsprocesser.

Henric Liljensparres bakgrund och tidiga karriär

Det kan vara belysande att inleda en beskrivning av Henric Liljensparres karriär inom statsförvaltningen med några korta ord om hans ursprung och utbildning. En sådan beskrivning kan också användas för att visa på några av de drag som brukar anses typiska för det svenska 1700-tals-samhället, för Henric Liljensparre var på många sätt ett barn av sin tid. I och med att Sverige hade täta kontakter med de

tyskspråkiga områden som hade kust mot Östersjön är det inte förvånande att hans far var en tyskfödd präst som inledde sin karriär vid den tyska församlingen i Norrköping och sedan blev kyrkoherde i Tryserum i Linköpings stift. Både Henrics mor, som dog en dryg månad efter hans födelse 1738, och hans styvmor, var prästdöttrar. Föräldrahemmet var, liksom det typiska prästhushållet under perioden, präglat av ett intresse för vetenskap och bildning. Fadern, Henric Jakob Sivers, var en samlare av naturalier, mynt och manuskript. Han ägde en imponerande boksamling och publicerade flera egna verk på svenska, tyska och latin, däribland tal, predikningar, religiösa texter, historiska studier och en uppsats om svensk marmor.¹²

Vid 16 års ålder skrevs sonen Henric in som student vid Uppsala universitet och året därpå genomförde han en studieresa till Tyskland där han besökte universiteten i Greifswald, Rostock och Leipzig. Han återupptog sedan sina studier i Uppsala och verkar inledningsvis ha avsett att disputerat på en historisk avhandling, men i och med faderns död 1758 hamnade han i ekonomiskt trångmål. Han valde då att övergå till att studera juridik, vilket öppnade en möjlighet att göra karriär som ämbetsman. Strax innan han inledde sin ämbetsmannabana som askultant i Svea hovrätt sålde han hela den lärda boksamling han ärvt av sin far. Han tycks därmed ha övergivit sina lärda intressen för att lägga all energi på den juridiska karriären. Detta lyckades Liljensparre tämligen bra med. Han fick genomgående goda omdö-

men från sina överordnade och 1772 hade han avancerat till en fast tjänst som sekreterare vid slottskansliet.¹³

Det var i egenskap av sekreterare vid slottskansliet som Liljensparre 1773 började korrespondera med Carl Sparre, vilken just detta år utsetts till överståthållare i Stockholm. Medan Sparre var upptagen med att avveckla sin verksamhet i Gävle, där han varit landshövding, höll Liljensparre honom uppdaterad via brev om händelserna i Stockholm.¹⁴ Sparre fick samtidigt rapporter om de viktigaste officiella ärendena från underståthållaren von Axelson, men det var Liljensparre som fyllde i detaljerna om allt viktigt som pågick i huvudstaden. Breven rapporterar om allt från brand-

Carl Sparre, reproduktion av målning av Lorens Pasch d y. (KB)

tillbud och rättsfall till byggnationer och kungens resor och ibland viktiga tidningsartiklar och publikationer. Det blir också tydligt att Liljensparre fungerar som von Axelsons assistent och följer med honom på officiella ärenden.¹⁵ I praktiken verkar han veta allt Axelson vet och mer därtill. Även om Liljensparre ibland ber om ursäkt för att han ”tröttar Nädigste Herre” med ”småsaker” och är ”för mycket exact”, kan man ana att detaljrikedomen i breven fungerade som ett sätt att visa upp hur välunderrättad han var.¹⁶ Samtidigt uttryckte han sig smickrande om Sparre och visade sig villig att utföra extra arbete. Medan von Axelson snarast ger intryck av att göra det som krävs av honom inom tjänsten ger Liljensparres brev en bild av hur han skriver dem på lediga stunder mellan allt annat arbete, samtidigt som han kommer med förslag på ytterligare uppdrag han skulle kunna uträtta åt Sparre.¹⁷

Det tycks som om Sparre snabbt blev övertygad om att han i Liljensparre hade en lojal, arbetsam och kompetent underlydande med en osedvanlig förmåga att hålla sig underrättad om allt som pågick i staden. När planerna på en reform av Stockholms ordningsuppehållande verksamhet hade tagit konkret form i början av år 1776 föreslog överståthållaren omedelbart Liljensparre till den nyinrättade tjänsten som polismästare, vilket godkändes av Gustav III.¹⁸ Liljensparre blev inte bara rekommenderad till tjänsten, utan tycks också ha fått ett visst inflytande över utformningen av den nya myndigheten. Arkivarien Nils Staf, vars verk från 1950

om Stockholms polisväsende 1776–1850 är den mest omfattande studien hittills på området, bedömer att Liljensparre utfört de rättelser och tillägg som står att finna i ett utkast till instruktionerna för Kungliga poliskammaren.¹⁹

Poliskammarens grundande och organisation

Grundandet av Kungliga poliskammaren 1776 blev slutpunkten på en diskussion som pågått sedan frihetstidens början. När Poli- och brandkommissionen tillsattes 1724 var en av dess uppgifter att utarbeta ett förslag till en reform av de ordningsuppehållande verksamheterna i Stockholm, men på grund av alla de olika intressen som var kopplade till de existerande systemen lyckades inget reformförslag vinna gehör under frihetstiden.²⁰ När Gustav III genomförde sin statskupp 1772 ändrades dock förutsättningarna. Den stärkta kungamakten förklarade beslutsgången, samtidigt som det låg i kungens intresse att centralisera övervakningen av huvudstaden och få större inflytande och insyn i densamma.

Vissa delar av poliskammarens verksamhet innebar enbart ett övertagande av funktioner som tidigare utförts av en särskild division av politikollegiet.²¹ Den patrullerande personalen, som uppsyningsmän och politigevaldiger (en slags tidiga poliskonstaplar) övertogs exempelvis därifrån, liksom en notarie och uppgiften att lagföra mindre ordningsföreselser. Till stor del fortsatte också systemet med flera olika patrullerande och vakthavande

kårer i staden, såsom nattvakt och brandvakt. Det nya var att det nu skulle finnas en polismästare till vilken all patrullerande personal skulle rapportera viktiga incidenter. Det innebar med andra ord en samordning av den ordningsuppehållande verksamheten. Därtill skulle poliskammaren administrativt ligga direkt under överståthållaren, som var kungens företrädare i huvudstaden, medan politikollegiet låg under magistraten. Det gav kungen en direkt kanal till ordnings- och polisverksamheten. Med tiden kom även poliskammaren i allt större utsträckning att utföra noggranna utredningar av brott, vilka skickades vidare till domstolarna.

Grunden i poliskammarens officiella verksamhet liknar den vi känner till från dagens polismyndighet. Personal patrullerade gatorna och höll ögonen öppna för all typ av ordningsstörande händelser och allmänheten uppmanades anmäla alla brott till poliskammaren. När ett ärende behandlades kallades den anklagade, och andra som kunde tänkas veta något om saken, till poliskammaren för förhör. Dessa genomfördes under sessioner där i första hand överståthållaren var ordförande, i andra hand underståthållaren och i tredje hand polismästaren. Rörde ärendet ett okomplicerat brott som enbart kunde ge lägre böter, kunde dom fällas direkt i poliskammaren. Detsamma tycks ha gällt fall av lösdriveri, tiggeri och prostitution, där de anklagade kunde sändas till spinnhuset (arbetshuset). Rörde det sig om allvarigare eller mer svårbedömda brott, hänvisades ärendet vidare till domstol.

Mycket av poliskammarens verksamhet handlade om att hålla efter ordningsstörningar som tiggeri, prostitution och nedsmutsning av gatorna. Till uppgifterna hörde också att övervaka lykttändningen och vidta åtgärder om de lykttändningsansvariga inte skötte sina åtaganden. Även om uppgifterna inte är fullständiga i arkiven verkar det som om polismästaren i allt större utsträckning agerade ordförande vid sessionerna i poliskammaren, medan överståthållaren och underståthållaren enbart närvarade i särskilda fall, vilket verkar rimligt med tanke på den stora mängden ärenden och deras ofta bagatellartade karaktär. Polismästaren hade också det huvudsakliga ansvaret för den dagliga verksamheten.

Poliskammarens förebilder och hemliga verksamhet

Kungliga poliskammarens utformning var starkt inspirerad av hur polismyndigheten i Paris var organiserad. Precis som i Stockholm fanns i Paris en person med huvudansvaret för den dagliga verksamheten och en samordnande funktion, en *"lieutenant général de police"*. Samma organisation fanns även i Köpenhamn.²²

Parispolisen var kanske mest känd för sin hemliga spionverksamhet, vilken var integrerad med det "öppna" polisväsendet med patrullerande personal. Bland polisens uppgifter fanns både att hålla efter ren brottslighet och att övervaka och registrera stämningar, rykten och politiska strömningar i staden.²³ Detta var en aspekt som tycks ha tilltalat både Carl Sparre

och Gustav III, och utöver de officiella instruktionerna för poliskammaren fick överståthållarämbetet och polismästaren i samband med reformen av polisväsendet i uppdrag att driva en spionverksamhet i huvudstaden.²⁴

I Paris var staden indelad i olika distrikt med så kallade *commissaires de chatelet*, kvarterskommissarier, med underlydande personal, och det tycks som om både överståthållare Axelson och överståthållare Sparre hade idéer om inrättandet av ett liknande system för Stockholm.²⁵ I Sparres förslag till organisation av övervakningen skulle Stockholm delas in 33 områden. I varje område skulle det finnas en kvarterskommissarie, en huskvartersmästare och en uppsyningsman, och dessa skulle ha i uppdrag att rapportera allt viktigt till polismästaren.²⁶

Här finns uppenbarligen vissa likheter med det disciplinerings- och övervakningssystem som Michel Foucault menade var en skapelse från just den här tiden. Foucault tar också upp Parispolisen som ett exempel på denna övervakningssträvan.²⁷

Det finns dock inte några tecken på att detta intrikata system med många personer inblandade någonsin genomfördes fullt ut. De rapporter som Liljensparre senare skickade till kungen tyder snarare på att övervakningen genomfördes dels genom den patrullerande personalen, på samma sätt som skett tidigare under 1700-talet, dels genom riktade insatser där spioner gavs i uppdrag att övervaka och skaffa information om vissa personer som ansågs särskilt intressanta ur säkerhetspo-

litiskt hänseende. Därtill bevakades enligt Liljensparres uppgifter i viss mån arenor för politiska samtal, som kaffehus och ölkällare. Särskilda insatser tycks också ha gjorts vid vissa tillfällen. Det finns till exempel uppgifter från Liljensparre till kungen angående att en mycket stor övervakningsinsats gjordes i samband med riksdagen 1789, då inte bara kända oppositionella ur adelsståndet utan också alla riksdagsmän ur bondeståndet ska ha ställts under individuell bevakning.²⁸

I praktiken var sannolikt Sparres ambitiösa plan för övervakningen av Stockholm inte bara svår att genomföra, utan också tämligen överflödigt. Huvudstaden var vid denna tidpunkt drygt en niondel så stor som Paris, med ca 70 000 invånare.²⁹ Även om resurserna funnits att genomföra planen lär det inte ha behövts ett så pass stort och komplicerat system för att skapa överblick över en så förhållandevis liten stad. Om man utgår från vad Liljensparres rapporter till kungen handlar om var det som kungen i första hand ville veta vad vissa politiskt viktiga personer gjorde, sade och planerade, samt om det spreds några rykten i staden som kunde ha politiska implikationer. För att ta reda på sådant kan det inte ha behövts en ständig övervakning över varje kvarter i staden. Man bör dock även ta med i beräkningarna att syftet med en ständig och total övervakning inte nödvändigtvis endast var informationsinsamling; den kunde även ha en disciplinerande funktion genom att det skapades föreställningar bland stadsinvånarna om att övervakningen var utbredd och effektiv. Till

viss del kan detta syfte också ha infriats, eftersom det finns flera exempel på att förekomsten av en hemlig polis var känd och omdiskuterad.³⁰

Spänningen mellan ambitiösa visioner och den praktiska verkligheten var kanske särskilt typisk för en stad som Stockholm, där det fanns en ständig konflikt mellan föreställningen om hur en modern och urban europeisk huvudstad skulle vara och hur den i praktiken tämligen fattiga och provinsiella svenska huvudstaden faktiskt såg ut. Samtidigt var diskrepansen mellan de ordnade planerna och den praktiska verkligheten knappast unik för Stockholm. Som historikern Andre Wakefield visat i *The Disordered Police State* (2009) var det vanligt att de mycket detaljerade scheman och organisationsplaner för statsförvaltningen som utarbetades av tyska kameralister i praktiken aldrig implementerades fullt ut. Snarare fyllde de en retorisk funktion.³¹

Mediehistoriska perspektiv på poliskammarens hemliga verksamhet

En viktig skillnad i förutsättningarna för polisväsendena i Paris och Köpenhamn jämfört med den i Stockholm, bestod i att Frankrike och Danmark var absoluta monarkier. Sverige hade å andra sidan haft ett mer parlamentariskt styre under frihetstidens femtio år och fortfarande, även efter Gustav III:s statskupp 1772, hade monarken vissa inskränkningar i sin makt. Inte minst tycktes kungen ha sett ett behov av att framställa det som om han inte efter-

Porträtt av Gustav III från 1777 av Alexander Roslin. Gustav III lade grunden för hemlig polis med uppgift att bevaka varje kvarter i Stockholm.

strävade enväldsmakt, vilket kanske tydligast illustreras av hur han i sitt tal till ständerna den 17 februari 1789 bedyrade att han inte ville införa envælde, trots att det var vad i praktiken gjorde senare under samma riksdag.³² Det lagbundna styret var också något som ofta betonades i Sverige, medan det i Frankrike fanns möjlighet för kungen att utfärda "lettres des cachet", vilka kunde innehålla kungliga order om att fängsla undersåtar utan rättegång.³³ Dessa skillnader var sannolikt en av orsakerna till att spionverksamheten i Stockholm

aldrig kunde bli en lika integrerad del av polisväsendet som var fallet i Paris, och att handhavandet av denna verksamhet hemlighölls i större mån i Sverige.

En specifik omständighet som måste ha haft stor inverkan på de mediehistoriska aspekterna av den hemliga spionverksamhetens informationshantering var formuleringarna kring myndighetsarkiv som introducerades i tryckfrihetsförordningen av 1766. I denna på många sätt unika förordning introducerades vad som med ett modernt begrepp kallas "offentlighetsprincipen". Det innebar att alla medborgare ägde rätt att begära ut och trycka dokument som producerats inom eller lämnats in till en statlig myndighet, med några få undantag som ämnade skydda den personliga integriteten och rikets säkerhet. Eftersom lagen var en del av tryckfrihetsförordningen låg tyngdpunkten på rätten att trycka dokumenten, vilket snart kom att tolkas som att man enbart hade rätt att få tillgång till dokument om man bevisligen ämnade trycka dem, vilket i praktiken begränsade den grupp som kunde få ut uppgifter från myndigheterna.³⁴ Även med denna inskränkning rörde det sig om en tämligen omvälvande lag. Den lade inte bara en större press på myndigheterna att hålla sina arkiv i ordning så att dokument kunde lokaliseras om de begärdes ut, den innebar också att ämbetsmännen ständigt var medvetna om att alla dokument de producerade riskerade att offentliggöras.

Gustav III:s nya tryckfrihetsförordning av 1774 innebar en rad inskränkningar i

själva tryckfriheten, men lämnade större delen av styckena om offentlighetsprincipen orörda. Detta innebar att det fanns skäl att inte lämna några som helst pappersspår av den hemliga spionverksamheten i poliskammarens arkiv. Medan det i Paris finns ett stort arkiv med mängder av detaljerade rapporter från polisspioner, existerar i Sverige ytterst få spår av polisens spioneriverksamhet. Det enda som finns bevarat är ett fåtal skriftliga rapporter från polismästaren till hans överordnade, först till överståthållare Sparre och senare direkt till kungen. De rapporterna är riktade direkt till Sparre och kungen personligen och har arkiverats i deras egna arkiv. Det tycks som om dessa skriftliga rapporter hörde till undantagen och att rutinen var muntlig rapportering. Enda gångerna vi vet att Liljensparre rapporterade skriftligen till Sparre var när den senare inte befann sig i staden. Också kungen själv verkar ha tagit emot polismästaren för muntliga föredragningar när det var möjligt.³⁵

I vilken mån spionerna kan ha rapporterat skriftligen till polismästaren är svårt att säga med säkerhet, men med tanke på att det av olika skäl ansågs viktigt att verksamheten förblev så hemlig som möjligt, är det sannolikt att muntlig kommunikation var det vanliga. I Liljensparres rapporter till kungen om sin jakt på den förrymda skådespelerskan Marie-Sophie-Gabrielle Hus beskriver han till exempel att han blev uppsökt på natten av en spion som upptäckt att något var i görningen utanför den danska ministerns hus.³⁶

Det är också utmärkande att de mest detaljerade rapporterna rör ett fall med en fransk skådespelerska som rymt från sitt kontrakt med en kunglig skådespelartrupp, vilket visserligen var en pikant händelse som kungen hade ett särskilt intresse av, men som ändå handlade om något förhållandevis politiskt ofarligt. I kontrast kan rapporterna om hur potentiellt politiskt farliga personer rört sig i staden och besökt varandra ibland vara ytterst kortfattade och enbart rada upp tid, person och plats.³⁷ Det bör tilläggas att vi förstås inte kan vara säkra på att det inte fanns mer skriftlig dokumentation, exempelvis spionrapporter och fler skriftliga rapporter från Liljensparre, som sedan förstörts. Att det inte bevarats en skriftlig dokumentation är dock intressant i sig och tyder på att de dokument som eventuellt producerades främst sågs som en tillfällig hjälp för minnet.

Konstrasterna mellan Parispolisens dokument och Stockholmspolisens är slående på flera sätt. Det handlar inte bara om mängden, utan också om utformningen, karaktären och detaljrikedomen. I Paris tycks ett mål ha varit att samla in så mycket som möjligt av det muntliga "mumlandet" bland folket på gatorna i skriftlig form. Ambitionsnivån var hög och allt från rykten och samtal på krogarna till gatuförsäljares rop dokumenterades.³⁸ En stor del den informationen som samlats in i sådana fall kan tyckas värdelös. Det fungerar dock som en slags föräning om senare tidens digitala massövervakning, men utan en passande teknologi för att bearbeta informationen.

Att muntlig ryktesspridning sågs som ett stort problem av 1700-talets europeiska överhet har utretts av flera forskare.³⁹ I poliskammarens officiella dokument finns till exempel en utredning från 1777, där ett rykte har spritts om att kungen skulle vara sjuk eller döende, vilket skapade oro hos folket och fick kungen att frukta att det rörde sig om en förberedelse till statskupp. Det hela visade sig sedan vara ett påhitt av en berusad man som möjligen led av någon typ av psykiska problem, men episoden visar hur ryktesspridning i det urbana samhället togs på största allvar av myndigheterna.⁴⁰

I Paris försökte överheten få kontroll över denna tillsynes okontrollerbara informationsspridning bland stadsborna genom att söka omvandla det muntligt framställda till skrift, vilket skulle göra den lättare att överblicka och analysera. I praktiken var det förstås omöjligt att helt genomföra, men en stor, dyr och sofistikerad statsapparatur arbetade med att försöka nå så långt som möjligt.

I Sverige var förhållandet mellan muntlighet och skriftlighet ur denna synvinkel mer komplicerad. Muntligheten i staden var farlig, men att dokumentera sin egen övervakning av den kunde också vara farligt, eftersom det ökade risken att oönskade personer skulle få möjlighet att överblicka och analysera den hemliga övervakningsverksamheten. I förlängningen handlade det om att makten i Sverige inte låg helt i kungens händer, utan att den makt och kontroll som en skriftlig dokumentation skulle ha kunnat ge Gustav III även

hade kunnat falla i någon annans händer genom exempelvis tillämpande av offentlighetsprincipen. Också när den skriftliga dokumentationen hölls privat mellan Liljensparre och kungen tycks ambitionen ha varit att hålla den förhållandevis kortfattad.

Muntlighet och skriftlighet i poliskammarens officiella verksamhet

Den officiella verksamheten var i hög grad skriftbaserad, vilket var ett krav som bland annat uttrycktes i instruktionerna för poliskammaren.⁴¹ Den vanliga gången för ett ärende var att det först gjordes en anmälan från någon ur allmänheten eller lämnades en rapport från någon ur den patrullerande personalen. Detta kan ha gjorts antingen muntligt eller skriftligt. I vilken mån rapporter lämnades skriftligt är svårt att avgöra, men det finns ett litet antal skriftliga rapporter bevarade i arkivet. Där finns också ett litet antal brev som rör polisärenden, så man kan anta att en del informationsinsamling skedde skriftligen.⁴²

En rapport om ett ärende resulterade vanligen i en anteckning i diariet. I några fall ger diariet endast en uppgift om att ärendet har anmälts, men nämner inget om några åtgärder, vilket man kan anta betyder att inga åtgärder vidtogs eller att efterforskningarna blev fruktlösa. I de flesta fall har en anmälan av ett ärende lett till en eller flera sessioner i poliskammaren där misstänkta och ibland även brottsoffer och vittnen har utfrågats. Vid varje session har protokoll förts.⁴³ Den vanliga

gången vid protokollföring av denna typ var att protokollföraren, i detta fall notarien, förde ett så kallat memorialprotokoll under själva sessionen. Detta hade i uppgift att, som namnet antyder, fungera som hjälp för minnet. Notarien skrev sedan ut ett utkast till ett fullständigt protokoll, ett konceptprotokoll. I detta kunde de berörda föreslå ändringar och därefter renskrevs den slutgiltiga versionen av protokollet och ordförande för sessionen kontrollerade och godkände protokollet med sin underskrift.⁴⁴

Riktigt så gick det dock inte till i poliskammaren. I det arkiv som finns bevarat i dag återfinns endast ett litet antal renskrivna protokoll från poliskammarens första år.⁴⁵ Det är rimligt att utgå från att när uppgifter skickades vidare till domstolar gjordes det i form av renskrivna protokoll eller utdrag ur protokoll, men dessa finns inte bevarade i dag. Liljensparre har sällan skrivit under några protokoll, och många av protokollen anger inte vem som har varit ordförande vid sessionen.⁴⁶

Den del av den skriftliga dokumentationen som fungerade bäst var diariet. Där antecknades i normalfallet varje ärende när det kom till poliskammarens kännedom. Därefter infördes korta sammanfattningar av varje ny händelse i fallet. Ärendena fördes in i kronologisk ordning baserat på det datum då de först anmälades och till diariet från varje år skapades ett personregister så att det lätt gick att kontrollera om någon varit inblandad i liknande fall tidigare. Detta tycks ha varit den del av dokumentationen som faktiskt

användes i den dagliga verksamheten och den har också förts med lättläst och prydlig handstil i inbundna böcker. Det finns dock även i denna del av dokumentationen vissa brister. Mest påtagligt är det i diariet från 1777, som slutar mitt i en volym på datumet 27 augusti. Inte heller i registret till diariet för 1777 finns några hänvisningar till fall efter detta datum.⁴⁷

I allmänhet kan den skriftliga dokumentationen i Kungliga poliskammaren sägas ha varit bristfällig. Detta berodde sannolikt på flera orsaker. Avsaknad av resurser är en orsak som Carl Sparre uppmärksammar i en skrivelse till kungen. Poliskammarens arbetsbörda verkar ha blivit större än förväntat och de två notarier som inledningsvis arbetade med protokollföringen hann inte med att sköta sina uppgifter. Flera ytterligare notarier togs in. Deras villkor förbättrades något för att öka möjligheterna till rekrytering och 1787 anställdes en sekreterare för att hjälpa polismästaren att sköta den ökande korrespondensen. Trots dessa förstärkningar tycks bemanningen alltid ha varit i underkant och därför var den administrativa personalen sannolikt tvungen att koncentrera sig på det arbete som ansågs mest prioriterat och låta annat ligga åt sidan.⁴⁸

När man begrundar varför dokumentationen inte följde riktlinjerna och varför inga större insatser gjordes för att åtgärda detta, bör man ta med i beräkningen att majoriteten av de fall som behandlades i poliskammaren rörde små och okomplicerade förseelser. De fall som avgjordes

direkt i poliskammaren rörde enbart brott som inte kunde leda till några av lagens strängare straff och möjligheten att överklaga dessa domar var begränsade. Sannolikt fanns ingen egentlig nytta med att skriva ut enskilda renskrivna protokoll med underskrifter för varje fall där en piga fått böter för att ha tömt avskräde på gatan, en tiggare skickats till spinnhuset eller någon fått böta för att ha underlåtit att tända sina gatlyktor. Sessionerna i dessa fall tycks ofta ha handlat om att en gevaldiger rapporterade vad han iakttagit och den anklagade därmed kunde anses ha bevisats skyldig och tilldömdes sitt straff.

Förutom att en noggrann skriftlig dokumentation krävde resurser var 1700-talets Sverige också ett samhälle där den äldre muntliga kulturen fortfarande var tämligen stark och där förmågan att minnas ansågs vara något som skulle tränas inom den formella utbildningen. I poliskammaren syns detta bland annat i att memorialprotokollen, som fördes under sittande session, ofta var mycket kortfattade, medan konceptprotokollen kunde vara långa och detaljerade. Notarien tycks med andra ord ha funnit det lättare att minnas vad som sagts, än att föra detaljerade anteckningar om det.⁴⁹ Det bör tilläggas att dessa protokoll, i enlighet med instruktionerna för poliskammaren, inte fördes ad verbum, utan endast sammanfattade det som ansågs vara de viktigaste uppgifterna som framkommit i ett vittnesmål eller förhör.

Henric Liljensparres roll i informationshanteringen

Polismästare Henric Liljensparre var på många sätt den sammanhållande länken mellan poliskammarens hemliga och officiella verksamhet. Även om överståthållaren i början var ordförande för en del sessioner i poliskammaren och var direkt inblandad i vissa ärenden, blev polismästaren snart den som hade huvudansvaret för att sortera och bearbeta den insamlade informationen och föra den vidare till överståthållaren, och senare direkt till kungen. Liljensparre hade en position där han i princip ensam hade direkt tillgång till all information som inkom till poliskammaren. Han tycks ha närvarat vid de flesta sessioner, också de där han själv inte var ordförande, vilket gjorde att han inte bara hade tillgång till protokollens sammanfattning av det som behandlats, utan även till allt annat som kan ha yttrats i sessionsrummet.⁵⁰ Att det under många sessioner diskuterades långt mer än det som hamnade i det slutgiltiga protokollet visas bland annat av att det i vissa memorialprotokoll finns ansatser till beskrivningar av diskussioner som sedan inte tagits med i konceptprotokollet, sannolikt för att de senare bedömdes sakna relevans för ärendet.⁵¹

Samtidigt var Liljensparre den som skötte en stor del av korrespondensen kring ämnen relaterade till poliskammaren och det var till honom som polisspiönerna lämnade sina rapporter. Nattvakt och brandvakt var skyldiga att rapportera större incidenter till honom. Han var med

andra ord personligen noden i hela det informationssystem som var kopplat till Kungliga poliskammarens verksamhet. Det var också på detta han byggde sin framgång. Fram till 1786 tycks Liljensparre i första hand ha rapporterat till överståthållaren. I och med riksdagen detta år tycks dock rapporterna börjat gå direkt till kungen. Detta berodde sannolikt på flera omständigheter. När den adliga oppositionen började växa sig starkare ökade kungens behov av uppgifter om de oppositionellas planer och stämningarna i staden, och Liljensparre var den som hade huvudansvaret för spionverksamheten. Därtill sviktade Sparres hälsa och han blev dessutom alltmer kritiskt till kungens politik. Samma år adlades också Liljensparre.⁵²

Liljensparres skriftliga rapporter till Gustav III varierar till innehåll, omfång och utformning. De är allt mellan ett par rader till över tio sidor långa och handlar om såväl politiska och rättsliga ämnen som olyckor och brandtillbud. Ibland uppradas det tider och platser för oppositionella personers rörelser i staden och ibland ges längre utläggningar om stämningar och rykten i staden och politiska förhandlingar under riksdagarna. I några fall ges även mer detaljerade beskrivningar av hur polisutredningar fortskridit.⁵³

Liljensparre rapporter ger intrycket av att han hade stort inflytande över vilken bild Gustav III fick av händelser och stämningar i staden. Slående är att när ”hopens” åsikter beskrivs handlar det nästan genomgående om att de hyser positiva känslor inför kungen och negativa

inför hans politiska motståndare. Enligt kommentarer av samtida dagboksskrivare och memoarförfattare var också många övertygade om att ”spontana” uttryck för både entusiasm inför kungen och ilska mot hans motståndare i själva verket var initierade av polismästaren, som bland annat sades ha betalat folk för att hurra för kungen.⁵⁴ Trots att detta är uppgifter som kommer från kungens motståndare är de inte helt osannolika. Tydligt är i alla fall att Liljensparre inte bara samlade in information, utan också vinnlade sig om att presentera resultaten för kungen på ett sätt som skulle falla honom i smaken, och att en stor del av makten över informationen låg hos polismästaren själv.

I ljuset av detta är det inte så konstigt att Liljensparre inte lade några stora resurser på att utveckla dokumentationssystemet och verka för en professionalisering och byråkratisering av poliskammarens verksamhet. Vanligtvis brukar moderniseringsprocesser som professionalisering och byråkratisering beskrivas som att de utgör rörelser bort från ett individbaserat maktsystem mot ett system där individerna egentligen är utbytbara.⁵⁵ Liljensparres karriär byggde tvärtom på att han inte var utbytbar, utan att han var en oersättlig del av systemet. Den byggde också på att han vann gillande hos Sparre och Gustav III och hade en typ av klient-patron förhållande till dem. Hur hans förhållande till Sparre utvecklades under de första tio åren speglas i skillnaden mellan de rapporter han lämnade 1773 och dem han lämnade 1783. I de senare har beskrivningarna av of-

ficiella ärenden och den offentliga debatten kompletterats med uppgifter om Sparres familj, vänner och älskarinna.⁵⁶

Polismästaren: mellan högt och lågt – mellan personligt och byråkratiskt

Det kan synas som om Liljensparres karriär var en framgångshistoria, men det gällde endast fram till en viss punkt. Det fanns flera olika spänningsfält som han var tvungen att navigera mellan, varav ett gällde problemet med att göra sig outhärlig i en viss funktion. Medan Liljensparre innehade ämbetet kom polismästarens roll visserligen att bli viktig i statsapparaten, men i positionen som polismästare hade han fortfarande både över- och underståthållaren ovanför sig i hierarkin. När underståthållarämbetet blev ledigt 1791 såg således Liljensparre sin chans att avancera, men Gustav III ställde då kravet att Liljensparre själv i så fall måste kunna rekommendera någon till polismästartjänsten som skulle kunna utföra den väl. Någon sådan förefaller inte Liljensparre ha hittat.⁵⁷

Samma år hamnade Liljensparre i en annan typ av problem som hade att göra med en spänning mellan värderingar kopplade till ett individbaserat respektive ett mer byråkratibaserat maktsystem. Liljensparre hade i sin karriär i första hand prioriterat att tillfredsställa sina överordnade och anpassa sig till det individbaserade maktsystem som Gustav III företrädde. Han hade under åren inte bara samlat in information, utan också agerat

i första hand utifrån sina överordnades önskemål, eller ibland kanske i enlighet med vad han trodde att hans överordnade skulle uppskatta. I linje med detta mönster hade han i vissa fall agerat utanför de ramar för polismästarens befogenheter som förordningar och instruktioner föreskrev, vilket orsakat missnöje hos många. När Carl Sparre avled 1791, togs tillfället i akt att formulera en ny instruktion för överståthållarämbetet, vilken innebar ett förtydligande och en inskränkning av polismästarens befogenheter.⁵⁸

Båda de nämnda konflikterna hade sannolikt även att göra med det dåliga rykte som Liljensparre fått bland allmänheten. Han hade en på många sätt problematisk funktion mellan det allra högsta och det allra lägsta i samhället, och ironiskt nog kom både hans koppling till kungen och till smutsig småbrottslighet att anföras till hans nackdel. Alla med en kritisk inställning till kungen, vilket vid slutet av 1780-talet innebar större delen av adeln, föraktade Liljensparre för att han lånade sig som redskap för kungens förtryck. Liljensparre föraktades också för att hans arbete innebar direktkontakt med prostituerade och tiggare. När han 1790 agerade sändebud för att informera grevinnan von Lantingshausen om att hon blivit bannlyst från hovet, sågs det som en särskild skymf att det var just han som överlämnade beskedet, eftersom han till vardags arresterade prostituerade.⁵⁹ På grund av sitt allt sämre rykte är det möjligt att Gustav III mot slutet av sin regeringsperiod började betrakta honom som en belastning.

I allmänhet tycks Liljensparre eftermäle på många sätt handla om att han visserligen var en effektiv och skicklig polismästare, men att han var hård mot dem som stod under honom i rang, listande mot sina överordnade samt saknade moraliska skrupler när det gällde att utföra kungens smutsgöra.⁶⁰ Detta eftermäle kan ha att göra med att Liljensparre, liksom många av Gustav III närmaste män, hamnade i onåd efter mordet på kungen. Efter att mycket framgångsrikt ha löst mordet och därtill identifierat en rad personer som varit inblandade i komplotten sökte han etablera en relation till de nya makthavarna i form av hertig Karl och Gustaf Adolf

Tack vare Liljensparres snabba insatser kunde Ankarström (bilden) arresteras redan dagen efter attentatet mot kungen.

Reuterholm. Han misslyckades dock med att navigera inom dessa nya maktförhållanden, och sannolikt låg hans bakgrund som Gustav III:s lojale hantlangare honom i fatet. År 1793 skickades han till Svenska Pommern för att etablera ett polisväsende där, vilket i praktiken kan ses som en landsförvisning. Även om han senare fick återvända till Sverige och erhöll en ämbetsmannatjänst nådde han aldrig tillbaka till maktens centrum.⁶¹

Avslutning

Syftet med denna artikel har varit att undersöka hur information samlades in, dokumenterades och förmedlades inom Kungliga poliskammaren under åren 1776–1791, med fokus på hur poliskammarens informationshantering förhöll sig till den mediehistoriska utveckling som brukar förknippas med modernitet, där skriftlighet fick företräde framför muntlighet. Fokus har särskilt legat på polismästare Henric Liljensparres roll i detta system och för att sätta in resultaten i ett större sammanhang har en jämförelse gjorts med systemen för informationshantering inom polismyndigheten i Paris.

Denna korta överblick har visat på vissa komplicerade och motsägelsefulla drag i poliskammarens, och det svenska 1700-talssamhällets, relation till några av de förändringar vi efterhand kommit att betrakta som moderniseringsprocesser.

Med tanke på att Gustav III på många sätt var inspirerad av och beundrade den franska monarkin, är det inte förvånande

att han och hans närmaste män också anammade den ”panoptiska” dröm, för att tala med Foucault, som kom till uttryck genom polisorganisationen i Paris. Denna början till ett ”övervakningssamhälle” där insamlande av information ses som omistligt för staten beskrivs vanligen som sammanflätad med en utveckling av en mer effektiv, avindividualiserad och byråkratiserad statsapparat. Detta har i sin tur ansetts vara sammankopplat med en utveckling där skriftlighet fick företräde framför muntlighet. Dessa samband är tydliga över en längre tidsperiod, men exemplet med poliskammaren visar att det sällan var så enkelt i det enskilda fallet.

Inom Stockholms poliskammare tycks muntlighet ha haft en viktigare roll än vad som var fallet i dess sin parisiska motsvarighet, där skriftkulturen var viktigare och det även fanns en mer utvecklad och sofistikerad apparat för att samla in alla möjliga typer av information. Muntlighetens roll i Stockholmspolisens verksamhet innebar också att den var mer individberoende, med polismästare Liljensparre som en omistlig spindel i nätet. Detta skulle kunna tolkas som att Sverige så att säga ”låg efter” i utvecklingen mot modernitet, men svaret är knappast så enkelt.

Till en del berodde sannolikt skillnaderna på den praktiska omständigheten att Stockholm var både mindre och fattigare än Paris. Medan Parispolisen kunde samla in extremt detaljerade uppgifter utan att det egentligen fanns något fruktbart sätt att bearbeta eller använda dem blev det i ett land med begränsade resurser nödvän-

dig att vara pragmatisk och fokusera på den information som redan i förväg kunde antas vara användbar. En förutsättning för att det överhuvudtaget skulle vara möjligt att skapa ett övervakningssystem som var kopplat till få individer och baserat på muntlighet var också att det rörde sig om en förhållandevis liten stad.

Andra bidragande orsaker till muntlighetens framträdande roll kan snarare härledas till att vissa modernitetsprocesser var längre gångna i Sverige än i Frankrike. Det gäller framför allt offentlighetsprincipen, som kan ses som mycket modern i det avseendet att den utgår från förekomsten av en skriftbaserad offentlig sfär och betraktar medborgarnas insyn som en garant mot korruption i staten. Samtidigt innebar den ett incitament för de styrande att begränsa användandet av skrift i vissa sammanhang och den ledde till att administrationen av den hemliga respektive den offentliga delen av polisens verksamhet måste separeras.

Det tycks inte heller ha funnits några starka incitament för att professionalisera och byråkratisera administrationen av poliskammarens officiella verksamhet eller röra sig över vad som verkar ha ansetts vara den miniminivå av skriftlig dokumentation som krävdes för att verksamheten skulle fungera och upplevas som legitim. Detta var kopplat till det individbaserade maktsystem som Gustav III uppmunttrade och som underlättades i och med den stärkta kungamakten efter statskuppen 1772; ett system som kan sägas vara själva motsatsen till det moderna byråkratiska

maskineriet där individerna var utbytbara. Liljensparre var sannolikt mån om att det individbaserade systemet skulle fortgå, med tanke på att han mycket medvetet försökte utnyttja dess möjligheter och etablera en position som outhärlig och personligen uppskattad av de överordnade som kom att agera som hans patroner.

Vad gäller Henric Liljensparre som individ så visar hans karriär också hur en person kunde utnyttja både det upplevda behovet av information och det individbaserade maktsystemet för att skapa sig en inflytelserik position. Samtidigt fick han sedermera erfa flera av nackdelarna med samma system i och med att han inte lyckades avancera över den position i vilken han gjort sig outhärlig och att hans inflytande försvann när hans överordnade avled.

Noter

1. Se Hjalmar Fors, *The Limits of Matter. Chemistry, Mining, and Enlightenment* (Chicago & London 2015).
2. Olle Sjöström, "Svensk statistik 250 år: Tabellverket och Pehr Wargentin" i *Statsvetenskaplig tidskrift* 1998, årg. 101, nr 4, s. 391–415.
3. Se exempelvis Alistair Black, Dave Muddiman & Helen Plant, *Early Information Society: Information Management before the Computer* (Aldershot & Burlington 2007), s. 11; Daniel R. Headrick, *When Information Came of Age. Technologies of Knowledge in the Age of Reason and Revolution, 1700–1850* (Oxford 2000), s. 9; Ian McNeely, *The Emancipation of Writing. German Civil Society in the Making, 1790s–1820s* (Berkeley 2003), passim och Eve Rosenhaft, "Hands and Minds: Clerical Work in the First 'Information Society'", i *Uncovering Labour in Information Revolutions 1750–2000*, red. Aad Blok & Greg Downey, *International Review of Social History* 48 (2003), Supplements, s. 13–43.
4. För en genomgång av 1900-talets mest inflytelserika teorier kring modernitet, se Miles Ogborn, *Spaces of Modernity. London's Geographies 1680–1780* (New York, 1998), s. 1–28.
5. Se exempelvis Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, övers. Alan Sheridan [1975] (London 1977), ssk. s. 209–228; Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* [1990] (Cambridge, 1991), s. 57–58 och Rosenhaft (2003), s. 14–15.
6. Foucault (1977), s. 213–217.
7. Se exempelvis Fors (2015), s. 101 och Andre Wakefield, *The Disordered Police State. German Cameralism as Science and Practice* (Chicago & London, 2009), s. 1–6.
8. En grundläggande text om övergången från muntlig till skriftlig kultur är Walter Ongs *Orality and Literacy* (1982), där han argumenterar för att denna övergång skedde successivt under många århundraden fram till slutet av 1700-talet. Om skriftlighet som en viktig del i utvecklingen av modernitet se exempelvis Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age* (Cambridge, 1991), s. 23–25, om skriftlighet som en förutsättning för den moderna rationaliteten se Stephen Toulmin, *The Hidden*
Agenda of Modernity (Chicago & London, 1990), s. 30–31 och om skriftlighet, byråkratisering och det offentliga, se Ian McNeely, *Emancipation of Writing: German Civil Society in the Making, 1790s–1820s* (Berkeley & Los Angeles, CA, 2002), s. 1–4.
9. Artikeln är skriven inom projektet "Kunskap, makt, materialitet. Svenska arkiv 1727–1811", vilket är finansierat av Vetenskapsrådet 2014–2017. För en utförligare beskrivning av projektets utgångspunkter, se Tim Berndtsson, Otto Fischer, Annie Mattsson & Ann Öhrberg, "Kunskap, makt, materialitet. Svenska arkiv 1727–1811 – En projektpresentation" i *Tidskrift för Litteraturvetenskap* 2015:1.
10. För tydlighetens skull kommer polismästaren genomgående att kallas för Henric Liljensparre i denna artikel.
11. Nils Staf, *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850* (Stockholm, 1950), s. 172–176. Staf ger i detta verk en fyllig beskrivning av Henric Liljensparres verksamhet som polismästare. I övrigt finns förhållandevis lite tidigare forskning kring Liljensparre, även om han nämns i forskning som rör mordet på Gustav III, såsom exempelvis Anders Larson, *Sammansvärjningen mot Gustav III* (Uppsala, 1959). En kort biografi ges i Gardar Sahlberg, "N Henric A Liljensparre", <http://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/10262>, *Svenskt biografiskt lexikon*, hämtad 2015-09-23 och hans roll i utredningen av mordet på Gustav III beskrivs i Thomas Lundgren, "Ett verktyg i konungens hand. Om polismästare Henric Liljensparre och mordet på Gustav III" i *EB-nytt. Nyheter från Riksarkivets avdelning för enskilda arkiv* 2010.
12. Staf (1950), s. 56–57; uppslagsnamn "Liljensparre" i Gustaf Elgienstierna, *Den introducerade adelns ättartavlor* (Stockholm, 1925–1936) samt sökning på "Henric Jakob Sivers" i Kungliga bibliotekets katalog Regina, <http://www.kb.se/samlingarna/Regina/>, hämtad 2015-09-23.
13. Staf (1950), s. 57–58.
14. Staf (1950), s. 58–59.
15. Brev från Sivers till Sparre den 30 augusti 1773, s. 149–150. *Brev till Carl Sparre* (1773–1790), *Historiska handlingar* 32:2 (Stockholm, 1942),
16. Brev från Sivers till Sparre 6 och 18 sept 1773 i *Brev till Carl Sparre* (1942), s. 162 och 169.

17. *Brev till Carl Sparre (1942)*, s. 4–98 och 143–203.
18. Staf (1950), s. 56.
19. Staf (1950), s. 41–42.
20. Staf (1950), s. 9–25.
21. Följande beskrivning av poliskammarens organisation är baserad på Staf (1950), s. 29–47 och 59–62.
22. Staf (1950), s. 53–54; Karl Peder Pedersen, *Kontrol over København. Studier i den sene envældes sikkerhedspoliti 1800–48* (Odense, 2014), 39–42 och 59–62.
23. Staf (1950), s. 53.
24. Staf (1950) s. 45.
25. Staf (1950) s. 48–52.
26. Staf (1950), s. 55.
27. Foucault [1975] (1977), s. 213–215.
28. Uppsala universitetsbibliotek (UUB), F504 Brev och rapporter från H Liljensparre till Gustav III; Staf (1950), s. 147.
29. Sven Lilja, *Historisk tåtortsstatistik, del 2. Städernas folkmängd och tillväxt. Sverige (med Finland) ca 1570-tal till 1810-tal* (Stockholm, 1996), s. 31.
30. Ett exempel är ett skämtsam epigram om spionverksamheten av skalden Oxenstierna, Staf (1950), s. 283–284.
31. Wakefield (2009), ssk. s. 134–144.
32. Gustav III, Konungens Tal, hållit på Riks-Salen Then 17 Februarii 1789, *I alla Fyra Ståndens närvaro* (Stockholm, 1789), s. [6].
33. Om lagbundenhet som en viktig aspekt av Gustav III:s legitimitetskamp, se Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska envældets legitimitetskamp 1772–1809* (diss. Uppsala) (Stockholm 2002), s. 148–153. Om lettres de chachet, se Arlette Farge & Michel Foucault, *Le Désordre des familles. Lettres de cachet des Archives de la Bastille au XVIIIe siècle* (Paris, 1982).
34. *Kongl. Maj:ts Nådige Förordning, angående Skrif- och Tryckfriheten. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 2. Decembr. 1766.* (Stockholm, 1766); Rolf Nygren, ”Medborgaren och samhällsinformationen. En historisk betraktelse kring offentlighetsprincipen” i *Medborgaren och rättsinformationen. Rapport från det fjärde nordiska juridiska biblioteksmötet. Stockholm 10–13 september 1997* (Stockholm, 1998), s. 11–12.
35. Staf (1950) s. 94; *Brev till Carl Sparre (1942)*, s. iv; UUB F504.
36. Rapport 23 juli 1786, UUB F504.
37. Om Madame Huus: Rapport 23 juli 1786, Rapport 26 juli 1786 samt Rapport 29 juli 1786. Listor på namn, platser och tidpunkter: Rapport 10 maj 1786 och Rapport 11 mars 1787 i UUB F504.
38. Arlette Farge, *The Allure of the Archives*, övers. Thomas Scott-Railton [1989] (New Haven & London, 2013), s. 103–106.
39. Se exempelvis Farge [1989] (2013), s. 103–108, Arlette Farge, *Dire et mal dire. L'opinion publique au XVIIIe siècle, La librairie du XXe siècle* (Paris, 1992) och Robert Darnton ”Mademoiselle Bonafon and the Private Life of Louis XV: Communication Circuits in Eighteenth-Century France” i red. Marie-Christine Skuncke, *Media and Political Culture in the Eighteenth Century* (Stockholm, 2005), s. [21]–54.
40. Staf (1950), s. 89–90.
41. *Kungl. Maj:ts nådiga förordning, angående Policens förbättrande här i Residence-Staden. Gifwen Stockholms Slott then 13 Februarii 1776* (Stockholm, 1776), §11.
42. Stockholms stadsarkiv (SSA), Överståthållarämbetet för polisärenden 1, Äldre poliskammaren, Handlingar till protokollet, vol. 1, SE/SSA/0021/01/EII/1.
43. Se serier med diarier och protokoll i Stockholms stadsarkiv (SSA), Överståthållarämbetet för polisärenden 1, Äldre poliskammaren, SE/SSA/0021/01.
44. Staf (1950), s. 485–486.
45. Stockholms stadsarkiv (SSA), Överståthållarämbetet för polisärenden 1, Äldre poliskammaren, Diverse protokoll, vol. 1, 1776–1848, SE/SSA/0021/01/AIc/1.
46. Staf (1950), s. 485–486.
47. Stockholms stadsarkiv (SSA), Överståthållarämbetet för polisärenden 1, Äldre poliskammaren, Diarium, vol. 4, 1777, SE/SSA/0021/01/CIa1/4.
48. Brev 27 mars 1783, Riksarkivet (RA), Kollegiers m.fl. skrivelser t. Kungl. Maj:t 1600–t-1840, Skrivelser från överståthållaren i Sthlm, vol. 76, 1783, SE/RA/1134/13/76; Staf (1950), s. 59–60.

49. Se exempelvis dokumentationen av fallet med Lillström och Loos den 287 juni 1776 i Stockholms stadsarkiv, Överståthållarämbetet för polisärenden 1, Äldre poliskammaren, Protokoll, äldre serien, vol. 1 (SE/SSA/0021/01/A1a1/1) och Stockholms stadsarkiv, Överståthållarämbetet för polisärenden 1, Äldre poliskammaren, Memorialprotokoll, äldre serien, vol. 1 (SE/SSA/0021/01/A1b1/1).
50. Se konceptprotokollen från 1776 i SE/SSA/0021/01/A1a1/1.
51. Se exempelvis det ovan nämnda fallet med Lillström och Loos i SE/SSA/0021/01/A1a1/1 och SE/SSA/0021/01/A1b1/1.
52. Staf (1950), s. 94–95.
53. UUB F504.
54. Staf (1950), s. 137, 144 och 151–152.
55. Se exempelvis Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, ed. Colin Gordon, transl. Colin Gordon, Leo Marshall, John Mepham, Kate Soper (Brighton, 1980), s. 156.
56. Staf (1950), s. 90. *Brev till Sparre* (1942), s. 142–286.
57. Staf (1950) s. 170.
58. Staf (1950), s. 172–176.
59. Staf (1950), s. 164–165.
60. Staf (1950), s. 58–59; Lundgren (2010); ”N Henric A Liljensparre” i *SBL*.
61. Staf (1950), s. 217–220; ”N Henric A Liljensparre” i *SBL*.

Anders Chydenius och kontroversen över utvandring på 1700-talet

Av H. Arnold Barton

Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet var det stor oro i Sverige rörande den stora emigrationen, framför allt till Nordamerika, som förde bort en femtedel av landets befolkning. De konservativa ansåg att folket existerade för statens skull, som rättvist kunde begära uppoffring av personliga intressen för det allmännas väl. Sverige, påstod de, hade en rikedom av naturtillgångar, och borde inte tappa den arbetskraft som behövdes för att utnyttja dem. De liberala såg i stället staten som garant för individens personliga rättigheter, och alla borde således få söka sin lycka varhelst de bästa möjligheterna fanns.¹

Problemet med utvandring hade dock debatterats intensivt redan ett århundrade tidigare. Allt sedan 1500-talet hade befolkningen varit en hjärtesak för Sveriges regenter. En stor – och därför billig – arbetskraft ansågs som nödvändig för landets välstånd.

*Anders Chydenius (1729–1803).
Målning av Per Fjällström från år 1770,
Nedervetil kyrka.*

Vid 1700-talets mitt var merkantilismen den förhärskande ekonomiska doktrinen i Europa. Dess grundprincip var att en nation skulle exportera mer av värde än den importerade, vilket skulle tvinga handelspartnerna att betala balansen i guld- eller silvermynt. Skatter på överskottet skulle förse staten med största möjliga krigskassa och därmed höja sin status i den internationella maktbalansen. Idén var att vad en nation vann måste en annan förlora.²

I Sverige nådde merkantilismen höjdpunkten med hattarnas seger över sina rivaler, mössorna, 1739. Hattarna ville återskapa Sverige som stormakt genom ekonomisk framgång. Merkantilismen krävde statsmaktens styrning av alla sektorer och fram till 1760-talet hade det utvecklats ett virrvarr av restriktioner, monopol och undantag.

Befolkningen var nyckelfaktorn i den ekonomiska utvecklingen – särskilt när niondelar av folket måste driva jordbruk för att försörja nationen som helhet. Det ansågs därför vara av största vikt att behålla befolkningen inom riket och inom dess olika distrikt. Pass var nödvändiga även för flyttningar mellan länen och stränga straff väntade dem som olagligt försökte lämna riket.³

Det var således viktigt att hålla reda på befolkningen och förändringar i dess sammansättning. Kyrkoförordning 1686 hade ålagt prästerna att bokföra födda och döda i sina församlingar. Därmed lades en grund för en beräkning av rikets befolkning som helhet. 1749 blev Sverige första nationen i världen att etablera en central

statistisk myndighet, Tabellverket, minst ett halvsekel före Frankrike, Storbritannien och Förenta staterna. Hos Tabellverket beräknades rikets hela befolkning, kategoriserad enligt landsdel, kön, civilstånd och ålder. Ytterligare raffinemang infördes efter hand.

Tabellverkets tidigaste kalkyler tycktes dock visa att rikets befolkning inte växte i den takt som man hade väntat eftersom en del lämnade landet, vilket vållade stor oro. Det beräknades att omkring 8 000 personer per år lyckades lämna Sverige, särskilt från Finland, huvudsakligen, antog man, till det tyska kejsarriket och Rysslands baltiska provinser.⁴ 1749 beräknades rikets hela befolkning endast uppgå till cirka 2,2 miljoner.

Kungliga svenska vetenskapsakademien (KVA) grundades 1739. Åtta år senare fick den en donation för en guldmedalj att

**TAB. I.
UTDRAG**

ÅR 1749

Svefvenske FÖRENINGENS KIRKEL-BOK AF 1749. HEDAD AF HANSEN
LAV, og SKOLENDE-SKIFT, HVER AF HVERLANDS LØGDE og DAGE,
JENS NIELSE PERSSON, år 1749.

MÅNED	DØDTE				BEGRAFNE				TILFØJED	
	Jan	Feb	Mar	Apr	Jan	Feb	Mar	Apr	Ud	Ind
Januar	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
Februar	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
Marts	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
April	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
Maj	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
Juni	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
Juli	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
August	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
September	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
Oktober	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
November	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
December	1	2	3	4	1	2	3	4	5	6
Samt	17	18	19	20	17	18	19	20	21	22

Alt. Døds- & FØDSE 1749. By. Lønde af 1749.

Det svenska tabellverket är en av världens tidigaste statistiska myndigheter. Befolkningen ansågs vara en nyckel till den ekonomiska utvecklingen.

presentera till vinnaren av en årlig debatt över någon vetenskaplig fråga, varav den första utdelades 1755. 1763 valde akademien som årets debattfråga "Hvad kan vara orsaken till att en sådan myckenhet Svensk Folk årligen flyttar ur landet ... och genom hvilka författningar kan det best förekommas?"⁵ Såsom det blev, väckte ingen av Akademiens andra debatter lika stor uppmärksamhet.⁶

Tjugoåtta inlägg lämnades in. Rikshistoriegrafen Anders Schönberg tillskrev

KONGL. SVENSKA VETENSKAPS ACADEMIENS HANDLINGAR,

FÖR ÅR 1750.

VOL: XI.

Med Kongl. ACADEMIENS Tilstånd.

Tryckte i Stockholm, hos LARS SALVIUS,
på des egen kostnad.

Försättsblad till Vetenskapsakademiens
Handlingar (Kongl. Svenska Vetenskaps
Academiens Handlingar) för årgång 1750
(volym XI)

befolkningsförlusten helt enkelt som symptom på "sedernas förderf" och brist på fosterländsk anda.⁷ Flera svar innehöll specifika förslag.

Anmärkningsvärt var inlägget från Johan Fredrik Kryger, en ansedd ledamot av Vetenskapsakademien och dess förre president, som yrkade på en hel serie praktiska reformer. Kryger gick så långt som att skriva:

Grunden och källan til alla förmoner, hvilka människorna njuta i Borgerliga samhällen, är en lagbunden Frihet, ju mera den är inskränt, ju större anledning gifves til Folkets utflytning. Ju mindre hinder ligger i vägen för denna frihets utövande, ju lyckligare äro människorna i Samhället.

Han begränsade sig dock till att föreslå nyttiga reformer som i viss mån skulle liberalisera ekonomin.⁸

Den största uppståndelsen väcktes dock av inlägget från Anders Chydenius (1729–1803), vid den tiden kaplan i Nederventil i Österbotten, som därmed gjorde sin debut som en av sin tids mest framstående ekonomiska tänkare och politiker.⁹

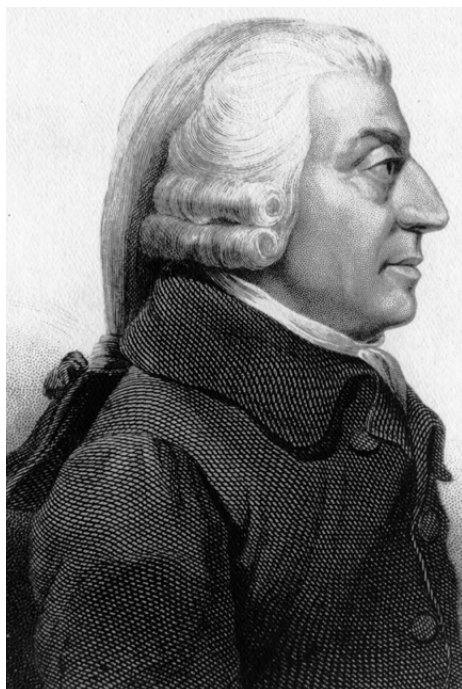
I sitt inlägg nöjde Chydenius sig inte med att föreslå praktiska förslag. Han tog itu med hela det merkantilistiska systemet. Han förekom på tretton år Adam Smiths "invisible hand" i dennes *Wealth of Nations* (1776) med sin egen teori om en naturlig balans mellan enskilda intressen.

Skaparen som uti alt gjordt naturen fullkomlig, och människan sällskaps-lik, har ock så ställt

bennes böjelser, att ju mera ... de få njuta frihet, ju mera skaffar de samhället och hwar enskilt styrcka och wältrevnad och twärt om.

Men myndigheterna försökte med ”klumska fingrar” att rätta till den Allsmäktiges mästerverk.¹⁰

Chydenius godtog antagandet att födelöverskottet borde ha resulterat i en

Anders Chydenius förekom Adam Smiths (bilden) teori om den osynliga handen med sin egen teori om en naturlig balans mellan enskilda intressen. Bildkälla: Etsning av Cadell and Davies (1811), John Horsburgh (1828) eller R.C. Bell (1872).

större befolkningstillväxt. Statsmakten sökte hejda folkförlusten genom lagar och förordningar. ”Fjättrar, torn och bommar äro ofta intet i stånd att förwara en enda person ... Erfarenhten har ock lärt allt bemödande derhän vara förgäfwes”.¹¹

Människor flyttade helt naturligt därför att de såg större fördelar annorstädes.

Häraf får jag lof att sluta: ju mera frihet och förmåga hwar och en eger uti sin födelseort att befrämja i synnerhet i yngre åren sin lycksalighet, ju mindre will han byta fäderneslandet med någon, och ju mindre han deremot af denna frihet njuter, ju större räknar han sin olycka och trång, och desto mer trängtar han bort. Och detta twång eller brist på tillräcklig frihet på alla anständiga sätt befodra sin lycka wågar jag påstå wara den ena och enda orsaken till alla utflyttningar.¹²

Därefter följer en detaljerad kritik över de befintliga restriktioner eller ”twång” gällande jordbruk, som han ansåg som grunden till hela ekonomin, hantverk, gruvsdrift, handel, myntväsen och yttrandefrihet. Ekonomin var överbelastad med ett sammelsurium av enskilda privilegier, monopol och skrankor.

Wi hafwa fätt så många ekonomiska författningar, att en mans ålder intet räcker till att lära dem [Hos oss] råder en brinnande lust, ja, en färdighet att göra lagar vid hwarje casus specialis ... Usel belägenhet!¹³

Därför var ”en loflig skrif- och tryckfrihet et ibland de starkaste forswars-wärck för vår frihet, som kunna påtänckas”.¹⁴

Anders Chydenius uppvisade stor empati för de arbetande fattiga, i synnerhet på landsbygden, i kontrast till de rika och förnäma som levde i onödig lyx. Han var särskilt kritisk mot de otaliga, onyttiga ämbetsmännen som levde på andras bekostnad.

”Träla i andras arbete så länge de orcka, wräkas i armod och dö i uselhet, de äro de Lagrar, som skola låcka den arbetande hopen at älska Fäderneslandet” skrev han ironiskt.¹⁵ De rika skulle inte tro att de var födda till herrar menade han:

Tro wi de äro födda till trälar och wi till Herrar och föreställer oss i oryggelig besittning af detta Herrewälde och aldrig komma i hog att de kunna lefwa oss förutan, men wi intet dem... . Det är hopen som sticker hwar bit bröd i våra munnar”.¹⁶

Sammanfattningsvis frågade han sig vad meningen med allt var och svarade att svenskarna blivit folkfattiga.¹⁷

Chydenius vidrörde en annan fråga som då var aktuell, att för många från den ”närande” klassen skulle överge plogen eller arbetsbänken, och söka sälla sig till de ”tärande” klasserna. Detta, in sin tur, ledde till den känsliga frågan om skolning för de breda folklagren. I sitt inlägg, tycks Chydenius ha varit åtminstone något skeptisk angående de sociala, och därför de ekonomiska problem detta skulle innebära.¹⁸

Vetenskapsakademien tilldelade Johan Fredrik Kryger sin guldmedalj. Men detta gav upphov till en ny kontrovers. Akademiens syfte från början var att befatta sig endast med rent naturvetenskapliga ämnen. Eftersom debatten 1763 handlade om en ekonomisk fråga med känsliga politiska implikationer, bestämde sig Akademien för att inte publicera inläggen, som hittills varit regel. I protest vägrade Kryger att mottaga medaljen, som han ansåg vara meningslös under sådana omständigheter. Han publicerade därpå sitt inlägg privat, vilket också Chydenius, Schönberg och Pehr Gadd, kemiprofessor i Åbo, som skrev under pennnamnet ”Gammal Swensk” gjorde.

Chydenius i riksdagen

Anders Chydenius debut 1763 förebådar i allt väsentligt hans efterföljande karriär som ekonomisk och politisk tänkare. Han presenterade tankarna i sin berömda *Den nationala Winsten* två år senare.

Samma år, 1764, valdes han till ledamot i prästeståndet i riksdagen då mössorna, som han tillhörde, segrade över hattarna. Här kämpade han för upphävande av Stockholms, Åbos och Gävles exklusiva stapelrättigheter över all export från norra Sverige och Finland (det bottniska handelstvånget), för pressfrihet, samt reformering av statsfinanserna och av myntväsendet.

Chydenius kontroversiella synpunkter blev dock till slut för mycket för ledarna i

mösspartiet, som satte tryck på prästeståndet att utesluta honom, vilket också skedde 1766. Chydenius hade sina försvarare inom ståndet, men prästerskapet hade sina egna speciella privilegier att bevaka. Han stannade dock i Stockholm under Riksdagen och fortsatte att agitera för de principer han stod för.¹⁹

1770 befordrades Chydenius till kyrkoherde i Gamla Karleby i Österbotten. Han skrev under tiden att en mångfald polemiska pamfletter om ekonomiska och politiska frågor.

Han blev åter invald som ledamot av prästeståndet vid Riksdagen 1778/79, där han lanserade en högst kontroversiell proposition om religionsfrihet. Tre stånd röstade för Chydenius proposition, men oppositionen var för hård inom hans eget stånd, prästerna, så motionen fälldes.²⁰ Dock verkar den ha inspirerat Gustav III att utfärda sina toleransförordningar för främmande trosbekännare 1781–82.²¹

Anders Chydenius valdes till prästeståndet i den korta Riksdagen som hölls också i Gävle 1792, men ankom för sent för att delta.

Man kan fråga sig hur originell Anders Chydenius var i sin kritik av hattpartiets stränga merkantilism. Inte alldeles. Andra hade tidigare uttryckt sina reservationer, såsom Anders Bachmannson-Nordencrantz, som hade ett betydande inflytande på Chydenius, Peter Forsskål, och medtävlaren 1763 Johan Fredrik Kryger.²² Men otvivelaktigt stod Chydenius för den mest principfasta och värtaliga attacken mot det rådande systemet.

Peter Forsskål (1760) inspirerades liksom många andra av Ander Chydenius.

Före sin tid

Chydenius var långt före sin tid på många vis. Det skulle dröja länge innan flera av de idéer han förde fram i sitt bidrag till Vetenskapsakademiens pristävling 1763 kom att förverkligas. En kunglig förordning 1840 avskaffade äntligen förbudet att lämna landet utan speciellt kungligt tillstånd och hela passsystemet, både internt och externt, avskaffades 1860. Samma år lagstiftades om religionsfrihet.

Däremot avskaffades stapeltvånget på exporthandel i norra Sverige och Finland redan på riksdagen 1765. Likaledes lagstiftades om pressfrihet av riksdagen året därpå. Båda lagarna tillkom i stort sett

tack vare Anders Chydenius. Men pressfriheten skulle begränsas av Gustav III redan 1774. Den ingick i 1809 års författning, men minskades betydligt av kronprins Karl Johan 1812. Endast gradvis under 1800-talet vann den mark. Patroner förlorade rätten att fysiskt aga minderårigt tjänstefolk 1858, men husaga avskaffades inte helt förrän 1920.

Under tiden överlevde skråväsendet med sina exklusiva monopol långt fram på 1800-talet. Sålunda kunde skotten Samuel Laing, som såg Norge som liberalismens ledstjärna, skriva i sin högst kritiska berättelse om Sverige, att dess ekonomi var kringgärdad av monopolistiska restriktioner och att inte bara de övre klasserna, utan, *"the tailor, the shoemaker, the smith ... in short, every man exercising any craft, trade, branch of industry or means of living"* åtnjöt speciella privilegier.²³

Med tiden blev oron över förlust på folk överskuggad av andra, mera pressande bekymmer, tills det under det senare 1700-talet upptäcktes att det fanns fel i de tidiga statistiska kalkylerna som visade att hela bekymret hade varit hade varit orsakad av falskt alarm.²⁴

För den som är bekant med reaktionerna på den vida större svenska utflyttningen under det följande århundradet är det slående hur de liknade dem som hade ventilerats under Vetenskapsakademiens pristävling ungefär hundra år tidigare. Det ingår en känsla av *déjà-vu*.

Noter

1. Cf. Nils Runeby, *Den gamla världen och den nya: Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820-1860* (Uppsala, 1969); min *A Folk Divided: Homeland Swedes and Swedish Americans, 1840-1940* (Carbondale, 1994); se även min "Swedish Reactions to the Emigration Question Around the Turn of the Century", *Swedish-American Historical Quarterly* 44 (1993): 84-101.
2. Kassikern om merkantilismen är fortfarande Eli F. Heckschers *Merkantilismen*, rev. utgåva. (Stockholm, 1953, 1:a uppl. 1931.)
3. För bakgrund till denna fråga, se Wilhelm Erik Svedelius, *Studier i Sveriges statskunskap*, 1 (Uppsala, 1875; inget bd. 2 kom ut): 352-356.
4. Pentti Virrankoski, *Anders Chydenius: Demokratisk politiker i upplysningens tid* (Stockholm, 1995); även E. G. Palmén, inledning till *Politiska skrifter af Anders Chydenius*. (Helsingfors, 1880), i-cxxiii. Virrankoski redogör för källorna och litteraturen i ämnet, s. 7-19.
5. *Kongliga Veternskaps Akademiens Handlingar för År 1763* (Stockholm, 1763), 24:77.
6. Om själva denna länge förbisedda kontrovers se Sten Lindroth, *Kungliga svenska vetenskapsakademiens historia*, 2 band, (Stockholm, 1967) 1:1, 142-70. Den nämns i förbigående i Franklin D. Scott, "Sweden's Constructive Opposition to Emigration," *Journal of Modern History*, 37 (1965): 307.
7. Anders Schönberg, *Svar på den af kongl. Vetensk. Akademien, För år 1763 framstälde frågan* (Stockholm, 1764. (Se not 18.)
8. Johan Fredrik Kryger, *Svar på den, af Kongl. Vetenskaps akademien, för sistledit år framstälde frågan* (Stockholm, 1765), 16, 17. (Se not 17.) För en kort sammanfattning av Krygers inlägg se Hugo Samzelius, "Några äldre skrifter i emigrationsfrågan," *Hem i Sverige* 10 (1917): 23-24.
9. Det det finns en ansenlig litteratur om Anders Chydenius. Se i synnerhet Virrankoski, *Chydenius*; även E. G. Palméns inledning till *Politiska skrifter af Anders Chydenius*.

10. *Samlade skrifter av Anders Chydenius*, 2 band., utg. Maren Jonsson och Pertti Hyttinen, (Helsingfors, 2012–13): 1:269–70; även *Anticipating The Wealth of Nations: The Selected Works of Anders Chydenius*, trans. Maren Jonsson and Pertti Hyttinen, intro. by Lars Magnusson (New York, 2012). Att Chydenius var föregångare till Adam Smith har ofta påpekats, särskilt i Sverige och Finland. Jfr Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 2 bd. (London, 1776).
11. Chydenius, *Samlade skrifter*, 1:223.
12. Chydenius, *Samlade skrifter*, 1: 227.
13. Chydenius, *Samlade skrifter*, 1:269.
14. Chydenius, *Samlade skrifter*, 1:284.
15. Chydenius, *Samlade skrifter*, 1:227.
16. Chydenius, *Samlade skrifter*, 1:229, 254.
17. Chydenius, *Samlade skrifter*, 1:282.
18. Jfr Chydenius, *Samlade skrifter*, 1:240, 244.
Angående debatten kring denna fråga se min “Popular education in Sweden: theory and practice,” *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 168 (1977): 523–41, särskilt 527–528.
19. Se i sht Virrankoski, *Chydenius*, 229–237.
20. Enligt författningen 1772, krävdes alla fyra ståndens medgivande för en lagändring som gällde ett stånds privilegier.
21. Se Virrankoski, *Chydenius*, 324
22. Lindroth, 1:1, 366–367.
23. Samuel Laing, *A Tour in Sweden: Comprising Observations on the Moral, Political, and Economical State of the Swedish Nation* (London, 1839), 117.
24. Svedelius, 356.

Okunnig granskning av läroböcker

Hans Almgren – svar på Charlotte Vainio 2015:2

Vad ska prioriteras och vilka historiska personer är oundgängliga i en historielärobok? I *Personhistorisk Tidskrift* 2015:2 kommenterade doktoranden vid Helsingfors universitet Charlotte Vainio svenska läromedel i historia med anledning av en DN-artikel i januari 2015. DN hade där granskat fyra högstadieböcker i historia med rubriken ”Kvinnorna saknas i skolans historieböcker”. Vainio skriver:

Allt jämställdarbete de senaste åren till trots var det bara 13 procent av de namngivna personerna som var kvinnor och i delarna av om 1900-talet fanns det fler namngivna nazister än namngivna kvinnor.

Att de namngivna nazisterna var fler än kvinnorna gällde en av de fyra granskade böckerna, och där lät författarna i en bildtext namedropa en rad nazipampar – detta förtigs av både DN och Vainio. Läromedelsförfattarna framställs som okunniga om den historiska forskningen: om de hade frågat vilken genushistoriker som helst skulle de enligt Vainio kommit fram till

att 13 procent namngivna kvinnor ingalunda låter rimligt.

Men DN-granskningen, liksom Vainios artikel, sätter inte in i historieläromedlen i skolans kontext. I digitala DN skrev jag en

kommentar till granskningen, ”*Hur många historiska personer ryms på 100 timmar historia?*” I verkligheten har det visat sig att eleverna sällan ens får 100 timmar historia på de studieförberedande programmen utan endast 80 timmar. På de yrkesförberedande programmen oftast 40 timmar.

Vainio berättar i artikeln om flera medeltida kvinnor, intressanta och väl värda att lyftas fram ur glömskan. Men hur ska det gå till med den knappa tid som står till historieämnets förfogande? Hur mycket medeltid exempelvis får dagens gymnasieelever överhuvudtaget? Feodalismen, digerdöden, Heliga Birgitta, korstågen, klimatförändringar och den ekonomiska krisen? Det blir inte mycket mer innan eleverna måste skynda vidare i historien.

DN-författarna liksom Vainio är förvånade över att andelen namngivna kvinnor tycks minska när man kommer in på 1900-talets historia. Men för den som kan skolans kursplaner är det här inte förvånande. Gymnasiets kursplan föreskriver för 1800- och 1900-talet stora och utrymmeskrävande teman som industrialisering och demokratisering,

viktiga globala förändringsprocesser och händelser, till exempel migration, fredssträvanden, resursfördelning och ökat välstånd, internationellt samarbete, mänskliga rättigheter, jämställdhet, men också kolonia-

lism, diktaturer, folkmord, konflikter och ökat resursutnyttjande”.

I en lärobok i historia för gymnasiet finns cirka 8–14 sidor om andra världskriget. Vilka kvinnor ska då nämnas vid namn? Naturligtvis Sophie Scholl, men sedan? Visst kan man höja procentandelen genom att tryffera med nazikoryféernas hustrur och kulturartister som Leni Riefenstahl, Zarah Leander, Marlene Dietrich, Winifred Wagner, Lale Andersen och Kristina Söderbaum. Men de hör inte hemma i en slimmad mainstreamskildring. Med den kursplan vi har blir resultatet att män dominerar under 1900-talet: det var företrädesvis män som var politiker, liksom det var män som var diktatorer, folkmördare och kolonialister.

Charlotte Vainio hänvisar också till boken *Den dolda kvinnomakten. 500 år på Skarhults slott* (2013) där författarna våren 2013 fick recensera sig själva på DN Debatt ”Vit fläck i historieböckerna – det var kvinnor som styrde”. I förordet kritiserar grevinnan von Schwerin läromedelsförfattare och förlag för att ”ta bort halva mänskligheten”. Men boken om Skarhults slott tar inte bara bort halva utan i stort hela godsets befolkning, alla de pigor, drängar, statare och statarhustrur som bar upp slottsfruarnas makt. Att ensidigt kräva att de starka kvinnorna ska komma med i historieböckerna är att dölja de senaste hundra årens framgångssaga för kvinnor i en stor del av världen.

Att göra historien mer jämställd än den var är svårt. Det visar historieverket Norstedts *Sveriges historia* med bland annat professor Dick Harrison som huvudredaktör. Åren 1721–1830 har skrivits av professor Elisabeth Mansén vid Stockholms universitet. Trots att hon tonat ned den politiska och ekonomiska historien blir det endast 21 procent kvinnor i registret – och ändå har hon 650 sidor till sitt förfogande. Tar man sedan bort de många hänvisningarna till historiker, idéhistoriker, konsthistoriker under 1900-talet och bara räknar kvinnor och män före 1900-talet sjunker antalet kvinnor till 20 procent. I jämförelse med detta lyckades ju högstadieförfattarna med 13–16 procent kvinnor i sina läroböcker mycket bättre!

Om nu 13–16 procent inte låter rimligt och om skolans historieundervisning och därmed också historieläromedlen ska få in fler kvinnor och mer genushistoria krävs att kursplanerna skrivs om så att den politiska historien tonas ned till förmån för socialhistoria, mentalitetshistoria, barnets historia, medicinhistoria och så vidare. En historiekanon med namngivna personer och konkret innehåll vore värdefull. De som kan göra något åt detta är regeringen och Skolverket.

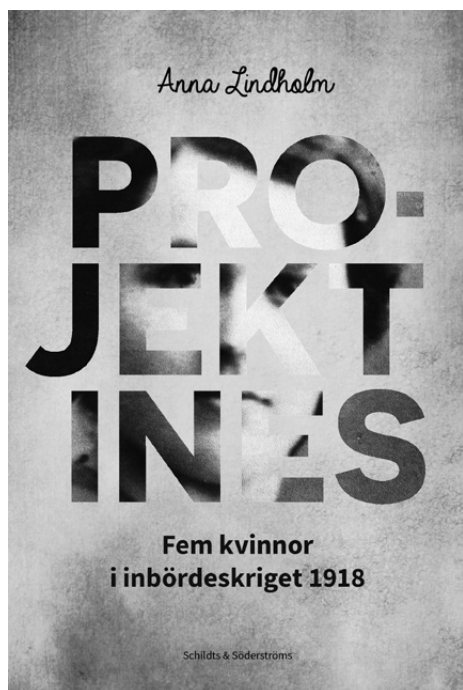
Hans Almgren

Lektor em. i historia vid Vasagymnasiet i Arboga, mångårig läromedelsförfattare i historia och samhällskunskap

 ANNA LINDHOLM

**Projekt Ines. Fem kvinnor
i inbördeskriget 1918**

 Schildts Söderströms, 2015, 310 s.

Den i Sverige bosatta finlandsbördiga historieläraren Anna Lindholms debutbok *Projekt Ines. Fem kvinnor i inbördeskriget 1918* handlar om fem finländska kvinnor och deras erfarenheter under det finska inbördeskriget 1918. En av de fem kvinnorna i boken som läsaren får stifta bekantskap med är Anita Topelius. En livsbejakande och något bångstyrig ung dam som före

kriget skriver såväl om danser, konventioner, olycklig tonårskärlek och om politik. Samtidigt som Anita Topelius ser på inbördeskriget utifrån de vita borgerligas perspektiv skriver den socialdemokratiskt aktiva Anna Forsström dagbok, i vilken hon ger röst åt den röda kvinnans syn på krigets händelser. Bägge kvinnor upplever inbördeskriget i Helsingfors, men på olika håll i staden och på olika sidor om frontlinjen. Liksom Anita låter Anna pennan fara över pappret och låter det personliga varvas med det dagsaktuella politiska.

Det är bland annat genom dessa kvinnor som Anna Lindholm skriver en intressant, angelägen och personlig historia om kvinnorna i det finska inbördeskriget 1918 med det uttalade syftet ”att skriva in kvinnorna i historien på samma villkor som män”. Lindholm skriver att hon genom bokens ena huvudperson det vill säga författarens morfars mor bondhustrun och handelsföreståndarinnan Ines Nyberg vars namn utgör bokens titel kommit till skott att skriva denna bok. Läsaren får också bekanta sig med den vita sjuksystemen Dagmar Ruin och torparhustrun Josefina Hägg vars man blev fängslad av de vita efter kriget. Valet av dessa fem mycket olika kvinnor verkar välgrundade i och med att de representerade både den vita och röda sidan i kriget och att de hade en rätt så olik social och kulturell bakgrund. Lindholm strävar till att låta den enskilda individens

och särskilt kvinnornas röst göra sig hörd i historieskrivningen om inbördeskriget.

Också en sjätte kvinna framträder i boken och det är Anna Lindholm själv. Det är en känsloladdad historia som man som läsare får ta del av och som recent är det svårt att ställa sig kritisk till en sådan högst personlig historia som berör skribentens eget förhållningssätt till historia och historieskrivning. Lindholms personliga ambitioner och att positionera sig själv öppnar för en intressant och på många sätt givande läsoplevelse.

Anna Lindholm studerar med hjälp av den lilla historien den stora berättelsen om inbördeskriget, ett metodologiskt angreppssätt som i viss mån kännetecknar det mikrohistoriska angreppssättet. Sett genom de fem kvinnornas erfarenheter – ibland självskrivna av kvinnorna, men för det mesta återgivna av Lindholms genom hennes forskning i arkiv, bibliotek och med hjälp av intervjuer – återspeglas de normer och strukturer som påverkade kvinnornas handlingsutrymme. Boken har en teoretisk utgångspunkt i feministisk historieskrivning och förståelser av klass framför allt genom Pierre Bourdieu. Ambitionsnivån i boken är på en rätt så hög nivå och Lindholm öppnar för flera intressanta frågor gällande det finska inbördeskriget och dess historia.

Som Lindholm mycket riktigt poängterar har inbördeskriget varit en känslig

fråga på finlandssvenskt håll. Ändå saknar jag i boken en problematisering kring språk, kvinnorna som framträder i boken tillhörde trots allt den svenskspråkiga befolkningsgruppen i Finland. Kriget var också ett inbördeskrig som fördes mellan svenskspråkiga finländare. Också religion kunde ha lyfts fram i diskussionen i kombination med genus eftersom en av kvinnorna hade en stark kristen värdegrund som hon lät komma till uttryck. Det finns en mängd sociala positioneringar och kategorier som eventuellt kunde ha använts för att diskutera kvinnornas agerande och hur genus konstrueras intersektionellt.

Utgångspunkterna är viktiga och öppnar för nya frågor till det förflutna men de är också komplexa. Därmed föreligger det vissa problem i att sammanföra de många trådarna som Lindholm nystar upp till att skapa en balanserad helhet. Möjligtvis är det bokens okonventionella struktur som får mig som läsare att känna mig obekvämd med att den historiska berättelsen varvas med författarens högst personliga reflektioner, teoretiska och historiografiska resonemang och rörelser över tid. Eventuellt kunde författaren ha delat in boken i skilda kapitel på ett mera traditionellt sätt, till exempel med en tydlig inledning där de personliga, teoretiska och historiografiska utgångspunkterna hade blivit framlagda i ett eget inledande kapitel. Lindholm själv invänder mot detta eftersom hon önskar

bryta sig loss från det akademiska sättet att skriva och finna sin egen stil och sitt eget sätt att skriva om inbördeskriget.

Det finns med andra ord både förtjänster men också problem med en personlig betraktelse som nästan blir ett slags ”selfie” i vilken författaren ställer sin personliga forskningsprocess framför den historiska berättelsen som trots allt har syftet att ge röst åt historiska personer som den tidigare forskningen glömt bort. Å ena sidan kan jag sympatisera med det personliga angreppssättet som visar vilken betydelse den enskilda forskaren har i processen när det gäller att ställa frågor, välja perspektiv och att tolka källorna – medan jag å andra sidan ställer mig frågan om den här typen av positionering, där det egna jaget blir i fokus, är ett uttryck för den individcentring som blivit alltmera dominerade och som finner sin motsvarighet i användningen av sociala medier och bloggar.

Den största bristen i Lindholms bok är att hon utelämnar den nya historieforskning som gjorts om inbördeskriget. Lindholm skriver att hon vänder sig mot ett androcentriskt forskningsläge, men just den nyare forskningen har både inom historiefacket och i mera populärt inriktade framställningar lyft fram kvinnornas 1918 och inbördeskriget ur ett genushistoriskt perspektiv. Den nyare forskningen har också väckt samma kritiska frågor gentemot tidigare forskning på ett motsvarande sätt

som Lindholm gör i sin bok. Exempelvis antologierna *Tampere 1918* (2008), *Sisällissodan pikkujättiläinen* (2009) är ett axplock på den forskning där nya perspektiv lyfts fram och i dessa två böcker har inte minst kvinnornas erfarenheter, genus och en problematisering av historieskrivningen kring 1918 uppmärksamats. Det är synd att Lindholm inte uppmärksammar Anu Hakalas eller Tuomas Hoppus böcker om rödgardistkvinnor i Åbo respektive Tammerfors, eller den forskning kring genus, klass, språk, etnicitet och minneskultur som gjorts av Anders Ahlbäck, Ulla-Maija Peltonen, Anne Heimo, Tiina Lintunen och Matias Kaihovirta.

Från en svensk horisont kan det förvisso vara så att det finländska forskningsläget kan upplevas främmande på grund av språket – samtidigt som de flesta finländska forskare har flitigt publicerat på andra språk än finska. Till exempel antologin *The Finnish Civil War: History, Memory, Legacy* (2014) är ett av de nyare forskningsbidragen som skapar nya synteser av kriget utifrån nya teoretiska perspektiv. Därmed upplever jag det som något paradoxalt att den smala forskning som Lindholm tillämpar för att skapa en förståelse kring inbördeskriget utgör just den androcentriska historieskrivning som hon är så benägen att kritisera.

När äldre historikergenerationer förspråkat ett mera objektiva förhållnings-

sätt till inbördeskrigets händelser är Anna Lindholms positionering personlig och sätter forskaren och hens förståelse av sina forskningsobjekt i centrum. Det är ett viktigt bidrag, särskilt inom den populärhistoriska forskningen om inbördeskriget. Boken har ett gott språk, trots en del sakfel som dock är marginella, är den som helhet medryckande och lättläst. Min förhoppning är att *Projekt Ines* snart översätts till finska och att den också når ut till en finskspråkig läsarkrets. Jag är helt övertygad om att boken kommer att väcka särskilt yngre generationers intresse för inbördeskrigets historia tack vare Lindholms personliga och ungdomliga sätt att skriva och hur hon på ett högst personligt och individuellt sätt reflekterar kring inbördeskrigets historia och historieskrivningen i allmänhet.

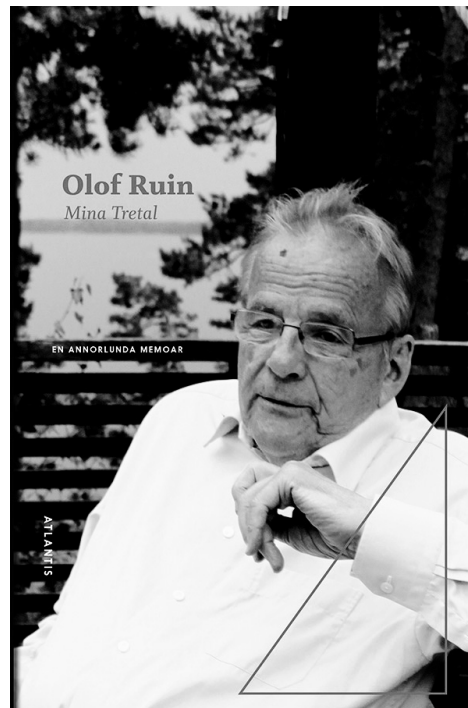
Matias Kaibovirta

OLOF RUIN

Mina tretal. En annorlunda memoar

Atlantis, Stockholm, 2015. 240 s.

Personreg.

Olof Ruin har varit innehavare av Lars Hiertas professur i statskunskap vid Stockholms universitet. Kärnan hos hans insatser i samhället finns dels inom ämnesområdet och dels i arbetet som statlig utredare där Ruin ofta tilldelats ordförandeposten, ett uppdrag som han synes ha fullgjort myndigt och klokt. Hans forskningsområden

uttrycks bättre på engelska än på svenska: *Organizations, executives and higher education*. En tes Ruin drivit är vad han kallar en presidentialisering av det svenska statsministerämbetet. En annan är att näringslivet på ett skadligt sätt börjat verka som förebild i universitetens organisation. Då Ruin deltagit i det internationella forskarutbytet har han alldeles särskilt lagt märke till den norske statsvetaren Stein Rokkan i Bergen. Denne rörde sig som statsvetare inom olika ämnesfält men avled tidigt. Rokkan bidrog till ämnets internationalisering i Norge.

Ämbetet som professor förefaller för Ruin ha varit det givna karriärmålet. Hans far och farfar liksom en son till honom är likaså professorer. Den förste bäraren av namnet Ruin var född 1688 och som de närmast följande verksam i Kexholm nära Ladoga, i ett område som inte längre tillhör Finland. Ruins farfar var humanist och universitetsrektor i Helsingfors. Även fadern var humanist medan han själv blev samhällsvetare.

Fadern flyttade efter andra världskrigets slut till Lund och verkade där som lärare vid universitetet och som populär folkbildare i de då nya medierna. Universitetet i Lund blev sonens första akademiska miljö. Han utsågs till studentkårens ordförande. I presidiet fanns också Lasse Holmquist, personlighet i tv. Tillsammans initierade de såväl bildande evenemang som smått galna upptåg.

Efter tiden i Lund arbetade Ruin något år hos Dagens Nyheter som ledarskribent. Hans bild av den hos redaktionen dominante Herbert Tingsten är den gängse. Ruin blir varse sin sväger Olof Lagercrantz växande inflytande över tidningen. Lagercrantz kom att efterträda Tingsten och det skulle knappast ha varit möjligt för Ruin att längre verka på tidningen. Svågrarna fortsatte sitt flitiga umgänge under somrarna i den finländska skärgården. Ett år långt senare arbetade Ruin hos kanslersämbetet. Han kom överraskande väl överens med den drivande och egensinnige universitetskanslern Hans Löwbeer som av Ruin sätts in i en judisk familjetradition. En viss besvikelse skymtar över att omständigheterna inte tillät att han utsågs att efterträda Löwbeer.

De många somrarna i den finländska skärgården har fört honom i beröring med en annan sommargäst, den ryktbare filosofen Georg Henrik von Wright. Ruin betecknar honom med sympati som vänsterintellektuell och värdekonserverativ i förening.

Som forskare höll Ruin i tjugo års tid till i en av de forskarceller som inretts i Kungl. biblioteket. Stämningen i denna miljö har nyligen skildrats av en annan professor, historikern Yvonne Hirdman.

Ruin markerar samhörigheten mellan Sverige och Finland genom att varje julaftons förmiddag i tv följa en ceremoni på torget i Åbo framför domkyrkan. Ett påbud sedan medeltiden läses upp och fosterländsk

musik exekveras. Alla faller in i sången. Stämningen är högtidlig och delas av Ruin.

Med djup förankring i en finlandssvensk högborgerlighet har Ruin sett det som en moralisk plikt att ansluta sig till ett parti som värnar om de svaga i samhället.

I femtio år har Olof Ruin varit organiserad socialdemokrat. Till läsarens förvåning har han ändå vid några val tagit en annan ställning. Som helt ung, med rösträtt, valde han Folkpartiet. Han hänvisar därvid till sina erfarenheter av Svenska folkpartiet i Finland. En gång, det var 1976, avstod han från att lägga sin röst. Mot ett tilltagande drag av korporativisering, då den högre utbildningen reformerades, reagerade han med olust. Slutligen, helt tillfälligt, under senare år har moderaterna fått hans röst. Själv tycker han att det är statsvetenskapligt relevant att öppet redovisa sin tvekan.

I boken tecknas porträtt av flera statsministrar som han som statsvetare eller utredare haft ett nära samarbete med. Det rör Tage Erlander, Olof Palme och Ingvar Carlsson. Ingen av dem har deformerats av makt. Den som han personligen tycks ha kommit närmast är Palme. En liknande familjebakgrund verkade förenande. Göran Persson iaktas mera på distans och Ruins kommentarer är förströdda. Ruin menar annars att dagens politiker inte läser böcker. Som ett undantag från denna regel nämns den boksynte Carl Bildt.

Ruin berättar utförligt och med inlevelse om några nära vänner som gjort insatser i svenskt offentligt liv och som på sin tid bidrog till hans trivsel både i huvudstaden och i andra miljöer. En av dem är Kjell-Olof Feldt, omsider finansminister under sju år. Som unga och ännu oprövade bodde de grannar i det nybyggda Farsta. Men Feldt lämnade uppdragen som radikal konstruktör i samhället och gick till näringslivet. Han tjänar pengar och engagerar sig för friskolor. För Ruin är detta ett svek mot de grundsatser som råder inom den folkrörelse som Feldt företrätt som politiker. De ses inte så ofta längre. Förhållandet till en annan vän, Lars Bergquist har inte heller blivit bestående. Bergquist är på en gång kulturpersonlighet och diplomat, under sex år sändebud i Kina och därefter hos Vatikanen. Även denne väns liv har tagit en annan vändning. Han är katolsk konvertit och den alltjämt kulturradikale Ruin är oförstående.

Inblickar ger Ruin i de kretsar av likasinnade där han särskilt väl har funnit sig tillrätta. Han är upptagen som ledamot av Kungliga Vitterhetsakademien och som medlem av Sällskapet Idun. I akademien har han funnit vänner bland olika ämnesföreträdare. Större är kanske ändå spridningen bland dem han möter vid Iduns sammankomster som hålls i Sällskapets lokaler vid Arsenalsgatan med dess engelska klubbkultur.

Ruin har fått mycket utträttat och förefaller väl tillfreds med sitt rika liv. Familjen Ruin är sedan lång tid bosatt i Stocksund, en bygd som efter hand införlivats med Djursholm och längre fram med Danderyd. Ruin finner sig men lägger märke till hur den ekonomiskt välsituerade, inte alltid kultiverade delen av borgerligheten numera dominerar miljöerna. I trakten har han lärt känna För-
enta Nationernas Jan Eliasson som omtalas med värme och respekt. Att Eliasson ändrat sitt förnamn från Kenneth till Jan noteras.

Ett långt liv vid god hälsa har förunnats Ruin. Ett undantag utgör en kort vistelse i ungdomen vid Lunds lasarett. Han vårdades av en vacker syster till skådespelerskan Anita Ekberg och dröjer ännu vid minnet.

Olof Ruin berör ibland estetiska omständigheter som kantat hans väg, exempelvis Tingstens hus i Nockeby som präglades av Svenskt Tenn. I det egna huset bär hans ärvda möbler drag av rysk empire, en gång vanliga i kulturvärlden i Finland. På sin tid i Lund förvärvade Ruin smycken av Wiwen Nilsson och i hans hem i Stocksund tar en målning utförd av Sven Alfons, "alltid upptagen av livets korthet och dödens närhet", en god plats.

Till Stockholms universitets lärda historia har Olof Ruin med sin bok lämnat ett viktigt bidrag.

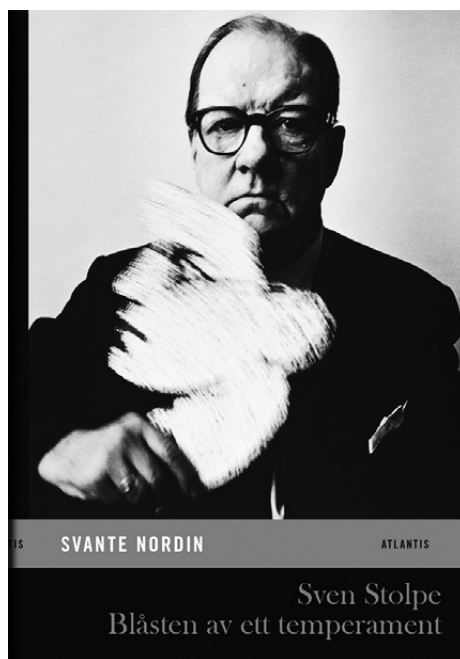
Åke Lilliestam

SVANTE NORDIN

Sven Stolpe.

Blåsten av ett temperament

Sthlm: Bokförlaget Atlantis, 2014. 327 s., personreg.

Hur många känner i dag till namnet Sven Stolpe? Troligen inte så många, åtminstone inte bland de något yngre generationerna. Lika brukbar som Stolpe var för medierna under 1970- och 1980-talen som ständaktig konservativ i allt från seder och moral till politik, lika bortglömd var han när sådana livfulla framträdanden upphörde några år innan han gick bort

1996. Litteraturhistorikerna har inte heller varit särskilt intresserad av särlingen och gränsöverskridaren Stolpe som under sitt 2/3:s skrivande sekel publicerade romaner, essäer, litteraturhistoriska verk, minnen, anekdoter och inte minst biografier över den heliga Birgitta och drottning Kristina. Listan över utgivna böcker upptar 94 verk, från 1929 till 1991. Tidningsartiklar levererades regelbundet från hans produktiva skrivarverkstad, ofta med provokativ udd mot andra kulturpersonligheter eller mot samhällets moraliska upplösning i stort.

Bilden av den slagfärdige och starkt konservativa bakåtsträvaren Stolpe riskerar att dölja bilden av en intellektuell med en lång karriär i skilda genrer; en intellektuell som några gånger bytte spår, inte alltid befrämjande för karriären men det var kanske inte heller drivkraften för en sökare som Stolpe. För även om hans åsikter kunde vara absoluta och hans hållning orubblig kan han ses som en sådan.

Svante Nordin, professor i idé- och lärohistoria vid Lunds universitet, har förtjänstfullt skrivit en intellektuell biografi över Stolpe, där således den skrivande och debatterande Stolpe lyfts fram. De tidigare utgivna biografiska verken om Stolpe har till stora delar lidit av att vara skrivna i föremålets krets, och sålunda fungerat som försvarsskrifter. Med tanke på att Stolpe under decennierna av stark vänstervind inom kultur och media allt som oftast

angreps för sina åsikter som tycktes främsprungna av tidsandan, behövde han nog försvarare. Men med sådana skrifter som enda vittnesbörd om en författare/kulturbedebattör hålls intresset knappast vid liv efter dennes fränfalle.

Under sitt långa liv (1905–1996) upplevde Stolpe såväl första världskriget som kommunismens fall. Uppväxten var varken särskilt harmonisk eller guldkantad. Föräldrarnas skilsmässa var uppslitande och förhållandet till modern instabilt. Också mellan de tre bröderna, Sven, Birger och Herman fanns tidvis starka spänningar.

Litteraturhistoria vid Stockholms högskola ledde till ett intensivt studentliv där debatter om humaniora och trevande kontakter med kvinnor varvades. Tidigt var Stolpe nyfiken på kontinentens kulturella liv. Han besökte bland annat Paris och mötte André Gide, vilket resulterade i en artikel. Franska tankeströmningar kom att bli en stor inspirationskälla för honom livet ut. Av helt andra skäl kom han också att vistas närmare ett år i Schweiz, på ett sanatorium för patienter med lungsot. Även om Stolpe använde tiden till läsning och skrivande var situationen allvarlig. Inte för inte kom sanatorietiden att bidra till hans första roman med dess berörande titel, *I dödens väntrum* (1930).

Väl tillfrisknad gav slog Stolpe in i den litteraturvetenskapliga debatten, med böcker och artiklar som skaffade honom

både vänner och fiender (troligen fler). Förlagen tvekade, men den säregne Johan Hansson på Natur och Kultur behövde inte ångra utgivningen av *Två generationer* (1929), där två av tidens litterära bjässar Anders Österling och Fredrik Böök behandlades omilt av den oblyge 24-åringen. Med denna stridsskrift hade Stolpe klivit fram som en av landets ledande unga kritiker. Han låg väl i linje med tidsandan, som företrädare för det nya. Inte minst radikaler inom Clarté välkomnade uppgörelsen.

Nästa bok blev den ovan nämnda romanbuten om sanatorietiden. Boken blev en framgång och fick många erkännande ord av kritikerna. Den blev också långt senare filmatiserad under samma titel, med Hasse Ekman som regissör och huvudrollsinnehavare. Romanskrivandet på Sigtunastiftelsen ledde också till bekantskap och äktenskap med Karin Maria von Euler-Chelpin, från en familj med framgångsrika naturvetenskapliga forskare. Romanskrivandet blev i fortsättningen inte lika lyckat. Stolpe återkom regelbundet till kvinnlig otrohet – utifrån egna erfarenheter – och de flesta goda kvinnokaraktärer gick i kloster. Det senare förebadande författarens starka intresse för och brottande med katolicismens tankar som ledde till konvertering 1947.

Under 1930-talet infaller ändå Stolpes storhetstid, som intensivt verksam och engagerad litterär kritiker av närmast liberal-

radikalt snitt. Tidigt såg han fascismens och nationalsocialismens hot, men i linje med hans allt mer katolska hållning främst såsom uttryck för primitivism och nyhedd. Finska vinterkriget engagerade knappast förvånande Stolpe. Han skrev manus till filmen *En dag skall gry*, byggt på egna intryck från reportageresor till fronten.

Möjligen kan hans andliga kritik mot de totalitära rörelserna ha skapat förvirring kring hans hållning. Han fångades av Oxfordrörelsens strävan efter moralisk i stället för militär upprustning. Ledaren Frank Buchmans förstående hållning till Hitlers nya Tyskland utifrån dess kamp mot kommunismen upprörde Stolpe, men kom för en del motståndare att för evigt binda samman moralkonservativa Oxfordrörelsen med nationalsocialismen. När dess nya program lanserades efter kriget, Rörelsen för moralisk upprustning (MRA), tog Stolpe avstånd. Intresset för katolicismen hade till slut fört in honom i läran. Dessa år kunde en försiktig våg av konverteringar skymta bland svenska intellektuella. Några namn var författaren Gunnel Vallquist, regissören Olof Molander, skådespelaren Gunnar Björnstrand och konstnären inom Halmstadgruppen Erik Olson.

Stolpe anställdes som kulturmedarbetare på *Aftonbladet*. Han drogs till viss del in i ägaren Torsten Kreugers kampanj

mot Bonnierfamiljen och *Dagens Nyheter*. Stolpes kritik av 1940-talets litterära strömningar skapade också ovänskap inom kulturvärlden. När LO köpte *Aftonbladet* 1956 var Stolpe redan på väg bort. Han började skriva sina memoarer, som inte minst kretsade kring att göra upp räkningen med fiender, som det fanns många av. Inte minst Olof Lagercrantz blev närmast en hatfigur. Denne hade redan 1932 inlett en förbindelse med hustrun Karin. Recensionerna av Stolpes verk i *Dagens Nyheter* speglade väl konflikten mellan dessa båda. Det gjorde också Stolpes häska *Olof Lagercrantz* (1980).

Allt var dock inte bara polemik i nutiden, också historiska personligheter ägnade Stolpe sin författarmöda åt. Han fördjupade sig i den heliga Birgittas och drottningens Kristinas livsöden. Biografierna av dem, liksom andra studier och inte minst litteraturhistoriska översiktsverk, nådde många läsare och åtminstone Kristinastudierna satte sina spår i forskningen. Disputationen på *Från stoicism till mystik. Studier i drottning Kristinas maximer* (1959) blev en av de mest uppmärksammade i svensk universitetshistoria. Radiosändning, reportrar från de stora tidningarna, löpsedel för *Aftonbladet* "Laddad Stolpe-disputation i Uppsala. Jätteuppbåd – Bilder" samt 1 200 åhörare speglar intresset. Den historisk-filosofiska sektionens professorer sammanträdde om betyget blev lad-

dat. Docentbetyg krävdes för en fortsatt akademisk karriär. Litteraturhistorikerna stod på hans sida, historikerna och filosoferna starkt emot. Resultatet blev "Med beröm godkänt", men utan docentbetyg.

Striden fortsatte i flera år, med anledning av de nya böcker om Kristina som Stolpe gav ut eller nya upplagor av de gamla. Även om böckerna bör ha gett författaren hyggliga inkomster vid sidan om anställningen som lektor i svenska vid gymnasiet i Mjölby 1964–1972, var nog kritiken av hans verk svår att smälta.

Sven Stolpes högljudda angrepp på det moderna samhällets moraliska degeneration hade knappast mildrats, men den härskande tidsandan hade gjort det. Skolans förfall med bristande kunskaper blev tidigt ett favoritema, något som inte alls var gångbart i tidens kulturdebatt. Mer än tidigare blev han en outsider. På 1970-talet framträdde han ofta i tv-debatter. Programmakarna kunde vara säkra på att hans intensitet och ilska skulle väcka uppmärksamhet. Hur populära hans budskap var är omöjligt att säga, men det fanns åtminstone en potentiell folklig opinion som kunde dela Stolpes förakt mot tidens radikala intellektuella, "rödskäggen", inom huvudstadens kulturkretsar.

Nordins skildring är driven och spänningsfylld. Stolpes sämre sidor finns också med. Någon hjälte, den ensamma sanningssägaren, gör han inte Stolpe till.

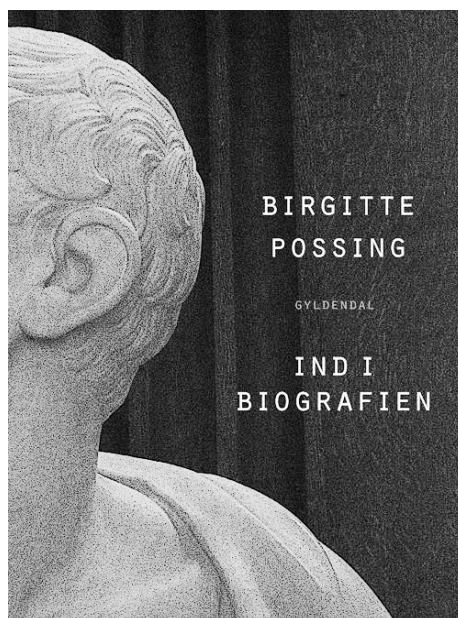
Samtidigt får förstås förståelsen för Stolpes kritiska hållning till kulturetablissemang och vänsterpolitik konsekvensen att dessa får en negativ färgning. Det finns ju beröringspunkter mellan biograf och biograferad. En radikal period i tidig ålder (mer radikal för Nordin) och en tilltagande kritik mot radikalism och vänsterpolitik (med Stolpe som klart ledande på den moralkonservativa fronten). För Stolpe innebar det många år i motvind, vilket kanske stegrade hans temperament som blev både en tillgång och en börda. Hans hårda angrepp och dräpande kritik föreföll ofta vara mer grundat i hans behov av att skada motståndaren än att övertyga tredje part, det vill säga läsaren. Hans historiskt inriktade författarskap kunde mer helhjärtat bruka berättarglädjen och den breda kunskap som han besatt.

Torbjörn Nilsson

BIRGITTE POSSING

Ind i biografien

Gyldendal, 2015, 300 s.

För den personhistoriskt intresserade är intresset för det personliga, biografien, inte något nytt. Men för professionella historiker brukar det talas om att det skett en biografisk vändning – *biographical turn* – och att det påverkat synen på biografier och historiker som skriver dem. Att biografier är uteslutande populära är möjligen ett tecken på detta. I fackboksutgivningen är biografier den kanske vanligaste genren bland de historiskt inriktade verken, och

bland författarna märks allt oftare just professionella historiker.

Men detta behöver förstås inte påverka hantverket och vad det forskas om. Historiker kan skriva om enskilda öden på sin fritid, eller bara ha det som ingångar i ämnen som egentligen inte är särskilt biografiska. Så är det dock inte. Biograferandet och det personliga har blivit en allt viktigare inriktning också bland fackhistoriker. Den biografiska vändningen har haft betydelse och har betydelse. Den har påverkat både hur man skriver och vad man skriver om.

De senaste åren har historiker också gett ut en rad verk som försöker sig på att analysera och diskutera vad det biografiska och det personliga betyder. Härom året (2011) kom under redaktion av Johan Östling och Henrik Rosengren *Med livet som insats: biografien som humanistisk genre*. De många namnkunniga författarna tittade här närmare på vad en biografisk metod kunde betyda i ämnen som historia och idéhistoria, men också inom litteraturvetenskap och arkeologi.

Delvis samma författare återkom härom året med *Berättande – Liv – Mening* från Örebro universitet (red. Greger Andersson, Christina Carlsson Wetterberg, Carina Lidström och Sten Wistrand), där de tillsammans med en rad andra historiker – flera av dem har medverkat här i tidskriften – satt sig in i vad det biografiska

betyder och kan betyda för historieämnet. Inleder gör danskan Birgitte Possing med en uppsats om det manliga och kvinnliga i biografiskrivandet.

Possing har dessutom alldeles nyligen kommit med en helt egen monografi *Ind i biografien*, där hon försöker tränga än djupare in i vad den biografiska vändningen har inneburit. Både de förra antologierna och Possings monografi visar att biografien i dag verkligen trätt in på den akademiska arenan och de mångaografierna – liksom den biografiska metoden – blivit föremål analys. I dagarna skickades som ett tecken på detta ett upprop ut från Svenska historiska föreningen om artiklar till ett kommande temanummer om mikrohistoria. Mikrohistoria är nu inte nödvändigtvis biografier, men det finns flera beröringspunkter med det biografiska. Det biografiska, det nära och det personliga är alltså här för att stanna.

Possings bok inleder med en historik över den moderna biografins historia utifrån en dansk, eller möjligen skandinavisk, utkikspunkt. När hon skrev sin avhandling – som också den var personhistorisk och biografisk – var det inte lika självklart att som historiker vända sig till det personliga för att skriva historia, och det fick hon veta både av handledare och andra. Men det har alltså skett en förändring av detta.

Possing menar, liksom många andra som ägnat sig åt att skriva biografier, att

detta delvis är en ringaktad genre, som dock fått viss upprättelse.

I boken försöker hon bena ut vad biografier är och kan vara, vilka slags undergenrer som finns, vem som skriver och om vad. Det är en personligt hållen bok i en personligt hållen stil som är intressant inte bara för fackhistoriker som ägnar sig åt biografier utan för gemene man, det vill säga för alla dem som då och då läser biografier.

Andra forskare har redan diskuterat förhållandet mellan aktör och struktur och förhållandet mellan dem och vad som driver på historien, och möjligen är det en anledning till att Brigitte Possing inte gör det. Däremot drar hon tillbaka biografins historia i tiden. Hon delar in biografierna i ett flertal underkategorier och de bygger hon på analyser av biografierande och biografier som är upp till 2000 år gammal. Både evangeliernas författare och Plutarchos finns således med, liksom biografier som bygger på en rad olika typ av källor. Hon talar om spegelbiografien, hagiografien, det personliga porträttet, den tolkande biografien, biografien som prisma, liv-verk-tid-biografien, den polyfona och den kollektiva biografien.

Flera av dessa genrer är självförklarande, men inte alla. Med spegelbiografien avser Possing således det slag pedagogiska verk där tanken är att man ska lära sig ett visst antal ideal från den biografierade per-

sonen. Det handlar alltså om en förebild som beskrivs. I den tolkande biografien väljer man i stället en aspekt av den biografierade personen och vinklar de huvudsakliga delarna av personens liv kraftigt. Det kan handla om att analyser och avmytologisera eller något annat. Den polyfona är möjligen motsatsen till detta där författaren väljer att beskriva sin person ur många olika synvinklar och med flera olika röster.

Life-writing, det vill säga den genre som kallas liv-verk-tid-biografien, är ett expanderande fält inom humanistisk forskning. Under hela efterkrigstiden har intresset för de biografiska berättelserna vuxit inom humanioras alla discipliner. De har på olika sätt kommit att stå i centrum för den diskussion om subjektet som pågått med allt större intensitet, inte minst inom feministisk forskning. Det är också en genre som fortsatt att locka både läsare och författare.

Possing gör också en analys av de biografier som har skrivits och av dem som skrivit böckerna. Det kommer kanske inte som en överraskning att det är män som dominerar i alla grupper – det är således flest män som skriver biografier och flest män som biografieras. Kanske beror det på att den absolut vanligaste typen som biografieras är statsmän, politiker, kungar, kejsare och intellektuella.

Mot slutet av boken tar Possing itu med en rad av de råd som getts vad det gäller

biografier. Hur sann mot sitt subjekt får man vara – ja, Possing själv vill inte använda begreppet subjekt utan hellre sådant som den biograferade eller protagonist – och hur sann är biografien? Är det nödvändigt att börja från början? Det vill säga vara kronologisk. Ett liv måste förstås inte vara logiskt konstaterar hon, men det är förstås alltid kronologiskt. Vilken hänsyn till privatlivet ska man ta? Finns det saker man inte bör ta upp? Det finns både i när-tid och längre tillbaka såväl levande som döda föremål för biografier vars släktingar protesterat och till och med rest rättssak mot författare som varit alltför intima i sina biografier.

Det personliga, det nära gör det dock möjligt att förstå historien. Och det just för att det är nära, konstaterar Possing i le Goffs efterföljd.

Jenny Björkman

UTGÅVA AV LATINSK TEXT
MED ÖVERSÄTTNING AV
ANNIKA STRÖM

**Professor Michael Wexionius
Gyldenstolpes brev till sonen Nils
1660–1669**

Kungl. Samfundet för utgivande av hand-
skrifter rörande Skandinaviens historia.
Handlingar del 37, Stockholm 2014.

Brev är en viktig källa till svensk historia och litteraturhistoria. Man behöver bara tänka på sådana brevskrivningens giganter som Gustav Vasa, Axel Oxenstierna, Esaias Tegnér och August Strindberg. Den sistnämndes brev, av vilka åtskilliga dock

närmast hade karaktär av biljetter, utgavs i 22 band mellan 1948 och 2001. I äldre tid kunde brevformen även användas vid romanförfattande. Välkända brevromaner är Samuel Richardsons *Pamela* (1740) och Goethes *Die Leiden des jungen Werthers* (1774). Den engelske upplysningsfilosofen John Locke spred ibland sina tankar i form av tryckta brev.

Trots att Strindberg under senare delen av sitt liv hade tillgång till telefon kan man inte märka någon minskad takt i hans brevskrivande. Generellt kom annars telefonen att relativt sett reducera antalet brev i Sverige i förhållande till antalet telefonsamtal. Vid sekelskiftet 1900 avsändes 100 miljoner brev medan fem miljoner telefonsamtal registrerades. 1950 hade antalet brev ökat till 500 miljoner och telefonsamtalen till 100 miljoner. De senare hade alltså under 50-årsperioden tjugodubblats medan breven endast ökat fem gånger. I dag har telefon, mobiltelefoner och I pads helt marginaliserat det traditionella brevskrivandet. De miljontals mejl som sänds varje dag kan på intet sätt jämföras med gamla tiders brev. De är korta och mestadels tillkomna i all hast. Endast en ringa del förs över till papper och bevaras åt eftervärlden. Flertalet försvinner för alltid i cyberrymden till förfång för framtida forskning.

Man påminns om förlusten av det traditionella brevskrivandet som inte bara en personhistorisk utan också en viktig his-

torisk källa när man tar del av Åboprofessorerna och juristen Michael Wexionius Gyldenstolpes brev till sonen Nils 1660–1669 översatta från latin av Annika Ström och utgivna av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Breven, sammanlagt omkring 200 men reducerade till 88 i utgåvan, ingår sedan 1814 i den Nordiska samlingen på Carolina Rediviva i Uppsala och är skrivna på nylatin. I grammatik och stavning skiljer sig nylatinet något från det klassiska latin som recensenten tragglade under fyra år på gymnasiet latinlinje. Andra nylatinska inslag är Gyldenstolpes citat ur Ciceros under medeltiden återfunna brev. Han kallar också sitt lantställe Jakola för Jakolanum med syftning på den romerske vältalarens lantgods Tusculanum. Översättaren professor Annika Ström har gjort ett förnämligt arbete.

Gyldenstolpe föddes 1609 i småländska Pjätteryd och dog i Åbo 1670, ett år efter att det sista brevet till sonen Nils skrevs. Han studerade vid Växjö katedralskola varom hans latinska efternamn som adlad erinrar. Efter studier i Uppsala under beskydd av riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhielm, son till Karl IX och halvbror till Gustav II Adolf, företog han den för tiden vanliga bildningsresan till Tyskland och Holland. 1640 utnämndes han till professor i historia i Åbo, samma år som Akademin grundades där. Tio år senare adlades

han och blev professor i juridik. 1657 utnämndes han till assessor vid Åbo hovrätt och hans sista post var som häradshövding i Vättele och Askim med Östra Hisingen. Gyldenstolpes författarskap var omfattande. Vida spridd var hans skrift *Epitome descriptionis Sueciae*, en beskrivning av Sveriges historia, geografi, politik och administration. Den bygger på den aristoteliska statsläran och ger undervisning i medborgerlig moral.

1637 hade Gyldenstolpe gift sig i Algutsboda med prästdottern Susanna Crucimontanus Magdalena Christophersdotter Grip. Äktenskapet tycks ha varit harmoniskt åtminstone att döma av vad Gyldenstolpe skriver i breven även om han vid ett tillfälle återger ett råd som han givit en vän: *"den som vill dra på sig besvär, skall skaffa sig ett skepp eller en hustru"*.

Makarna fick tolv barn varav nio nådde vuxen ålder. Brevmottagaren, den näst äldste sonen Nils, föddes i Åbo 1642 och dog i Stockholm 1709. Han skrevs in i Åbo Akademi redan som åttaåring och kom så småningom i Stockholm att göra en enastående karriär. Denna främjades av att han enligt tidens sed var klient hos förnämna gynnare och beskyddare. Hans främste beskyddare var riksdrotsen Per Brahe (1602-80) som generalguvernör i Finland initiativtagare till Åbo Akademie och grundare av Nya Helsingfors. Efter diplomattjänst blev Nils friherre 1687 och tio år

senare medlem av Karl XII:s förmyndarregering. 1705 utnämndes han till chef för Kungl. Kansliet.

Gyldenstolpe inleder oftast breven, varav många på flera trycksidor med "Mycket älskade son Gabriel Gyldenstolpe". Ibland sätter han ut sonens titel och det med viss faderlig vördnad som "Högförnämde och utmärkte herr kunglig sekreterare, innerligt älskade son". Sonen får förhållningsorder att undvika dryckenskap, dåligt sällskap och att vistas nattetid ute på gatorna. Han uppmanas också att vara flitig i sina studier. Nils svarsbrev finns inte bevarade, men man förstår av faderns kommentarer att de var utformade på perfekt latin. När Nils slår in på diplomatbanan får han rådet att förkovra sig i franska genom följande stilövning; *"Översätt från franskan till latin eller tyska. Lägg därefter ifrån dig källan och översätt själv tillbaka till det förra språket, vilket du därefter jämför"*. Få svenska universitetslärare i språk skulle i dag klara en sådan uppgift!

Att Nils även behärskade finska perfekt framgår av att Gyldenstolpe önskade att han gav undervisning i finska vid hovet. De finsktalande i Åbo omnämner han artigt som "våra finska medborgare".

I tidens anda uttrycker sig Gyldenstolpe ofta mycket känslösamt. När äldste sonen Gabriel avlider i pesten i Riga är brevpapperet till brodern Nils fläckat av tårar. När det gäller den egna personen blandar Gyl-

denstolpe stort och smått. Han vill av Nils få hjälp med anskaffandet av peruk, ett nytt mode vid 1600-talets mitt. Tilltagande krämpor med åtföljande åderlätning, trötthet och sömnlöshet får stor plats i breven. Sjukdomar i släktkretsen som brännsjuka, smittkoppor och rosfeber omnämns.

Som professor och jurist hade Gyldenstolpe obetydlig kontantlön från Akademien och Hovrätten utan var hänvisad till räntor och avkastning från 19 donerade hemman i trakten av Åbo. Då och då gör han inspektionsresor till dessa.

För familjehistorikern är Gyldenstolpes brev högintressanta och ställer gängse föreställningar på huvudet. Ordet familj av latinets familia omnämns för första gången i Sverige 1596. Sin nutida betydelse anses familj ha fått med 1700-talets borgerliga kultur. I Skåne fanns ingen term för den inre släktkretsen före 1800-talets slut. Drängar och pigor omnämnde husbondefamiljen med uttrycket ”di själve”. Tabellverket (1749–1858) har ingen familjestatistik däremot en detaljerad hushållsstatistik, som innefattar kärnfamiljen, man, hustru och barn, jämte inneboende äldre släktingar och tjänstefolk. Terminologin är präglad av Hustavlans värld i Luthers lilla katekes, men ordet hushåll är belagt redan 1559. Inom adeln kunde däremot ordet familj tidigt användas om en större släktgrupp och då oftare än ordet hushåll. Gyldenstolpe talar i sina brev ald-

rig om tjänstefolket när han kommenterar situationen inom sitt hushåll. Han använder också orden familj och hushåll som synonymer men föredrar det förra ordet. En bror, en svärson och en svåger inräknas således i familjen, men det är av vissa brev uppenbart att Gyldenstolpes familjebegrepp ibland ligger mycket nära både 1700-talets och det nutida.

Professor Michael Wexionius Gyldenstolpes brev till sonen Nils är en unik källa till Vasatidens och Karolinska tidens Sverige-Finland låt vara begränsad till samhällets toppskikt. Den gamla brevkulturens försvinnande känns oersättlig när man läser breven.

Lars-Göran Tedebrand

TORGNY NEVÉUS

Claes Annerstedt. Historia om en glömd historiker

Carlssons, Stockholm, 2014, 216 s.

”Äntligen!” är man frestad att utropa när det nu kommit en levnadsteckning av docent Torgny Nevéus över Claes Annerstedt (1839–1927), en tyvärr numera rätt så bortglömd lärdomsbjässe. Inom de fält som vi numera kallar idé- och lärdomshistoria var han på mångahanda sätt en pionjär. Men han verkade även inom åtskilliga andra områden, valdes till ledamot av såväl De Aderton som Vitterhetsakademien och var

dessutom aktiv som lokalpolitiker i Uppsala, både i stadsfullmäktige och lands-ting. Dessutom svarade han och hustrun Hilda för ett antal donationer i mycket stora belopp till Uppsala universitet och dess studentkår. Just vid Fyrisån kom han att göra sina mest bestående insatser i kunskapens tjänst, dels som stark nydanare av universitetets bibliotek Carolina Rediviva, dels som författare av lärosätets tidiga historia.

Mycket talar för att Annerstedt var en av de allra flitigaste historiker som vårt land har haft. Nitton år gammal kom han till Uppsala och disputerade 1868 på en avhandling om grundläggningen av det svenska väldet i Livland 1558–1563. Utöver den självklare Erik Gustav Geijer formades hansom ung historiker i Uppsala av C. G. Malmström och F. F. Carlsson. Flitigt verksam som självständig recensent medverkade han även i skrifter som riktade sig till läsare utanför den omedelbara historikerkretsen och kunde leverera ganska hårda omdömen.

Redan tidigt framtonade han som påtagligt mångsidig och begränsade sig aldrig till någon enskild epok eller speciella frågeställningar. Tvärtom sträckte sig hans intressen från de äldsta tiderna fram till den egna samtiden. Den var han för övrigt långt ifrån främmande att ifrågasätta; inte så förvånande eftersom han var en starkt konservativ person som ingalunda stack

under stol med sin fosterländska övertygelse. I så måtto var han som bekant ingalunda ensam bland dåtida uppsaliensiska akademiska profiler; i sammanhanget räcker det med att nämna Oscar Alin, Sam Clason och Rudolf Kjellén.

Tidigt framstod han som en akribins mästare och utomordentligt noggrann utgivare av urkunder. Sådana utnyttjade han på ett epokgörande sätt i vad som blev hans livsverk som forskare: den monumentala historiken över universitetets historia i tre delar – redovisad i fem tjocka volymer och lika många bilageband. Allmänt gäller att hans historik är ett mycket färdigt verk, präglad av Annerstedts person och därför alltså klart läsbart trots en viss detaljrikedom. Den första delen utkom till lärosätets 400-årsjubileum 1877 och täckte perioden från dess tillkomst fram till 1654, varvid särskilt ärkebiskop Jacob Ulfssons aktiva roll framhölls underströks. Perioden efter universitetets återupprättande 1595 – två år efter principbeslutet härom vid Uppsala möte – behandlades dock mera summariskt.

Mellan utgivningen av den första volymen och de därefter följande skulle det dock komma att dröja drygt tre årtionden. Andra betungande uppgifter kom emellan för Annerstedts del, framför allt vid Carolina Rediviva, varom mera nedan. Efter pensioneringen därifrån kunde han dock återuppta arbetet och resterande de-

lar täckande tiden fram till 1792 utgavs i rask följd under åren 1908 till 1914. Bland de gestalter som där fått särskilt utrymme märks Olof Rudbäck d.ä. och Magnus Gabriel De la Gardie samt – givetvis – Carl von Linné. Den senare kan sägas närmast ha blivit föremål för ett rent äreminne. Till de fem volymerna kom dessutom lika många storartat ambitiösa bilagedelar eller ”bihang”, som han kallade dem. Deras redovisningar av Annerstedts källor är i själva verket alldeles unika både till sin omfattning och täckningsgrad.

Även om tankar om projektet hade funnits tidigare konstaterar Nevéus att Annerstedt i realiteten var den verkliga initiativtagaren till universitetshistoriken. I arbetet med den kom han dessutom i själva verket att samtidigt fylla tre olika roller; som vetenskapsman, författare och redaktör. Givetvis fick han hjälp av andra forskare, liksom av anställda vid biblioteket, men i realiteten rörde det sig om ett enmansföretag, vilket gör hans prestation ännu mer imponerande.

Efter att vissa år ha tjänstgjort som oavlönad amanuens vid Carolina Rediviva utsågs han 1883 till dess chef; en uppgift som i hög grad kom att ta hans krafter i anspråk. Hans tjuogoett år på posten utgjorde en mycket betydelsefull period i Carolinas utveckling. Innan det nya universitetshuset kunde invigas 1887 fungerade nämligen byggnaden som allmän akademisk

festivitets- och högtidslokal, exempelvis i samband med 400-årsjubileet. Överhuvudtaget var byggnaden föga lämpad för uppgifterna som bibliotek. Det blev Annerstedt som fick ansvaret för arbetet med förändringarna till mera ändamålenliga lokaler. Inledningsvis mötte stora problem med finansieringen, vilka dock successivt kunde lösas. Bland mycket annat revs det magnifika trapphuset och den stora festsalen på tredje våningen omvandlades efterhand till magasin.

Vid 1890-talets mitt hade så Carolina hunnit bli ett funktionsdugligt bibliotek som var öppet inte bara för forskare och studenter utan även för andra stadsbor och besökare. Men allt tog tid och åtskilliga förändringar kunde genomföras först sedan Annerstedt 1904 med ålderns rätt hade lämnat uppdraget. Dessförinnan hade han dock också sett till att antalet anställda ökat och att förutsättningarna för deras insatser avsevärt förbättrats både, ifråga om arbetsmiljö och anställningstrygghet.

Att Annerstedt numera är relativt bortglömd – i alla fall i världar utanför Fyris trakter – kan möjligen hans mycket påtagliga Uppsalaanknytning ha medverkat till. Som framgått vore detta i så fall mycket olyckligt eftersom hans betydelse sträckte sig långt utanför stadens gränser. Desto angelägnare blir det då att en levnadsteckning nu utkommit som gör honom rättvisa.

För övrigt kan jag svårligen tänka mig

någon som är bättre lämpad att skriva en biografi över Annerstedt än Torgny Nevéus, tidigare mångårig akademiintendent vid universitetet och nyligen belönad med kungens Serafimermedalj för värdefulla insatser inom svenskt universitets- och kulturliv. Som historiker och sålunda med storartade erfarenheter och kunskaper både om Uppsala universitet och stadens historia även i övrigt är han i själva verket given för uppgiften.

Vare då nog med att avslutningsvis konstatera att han löst detta uppdrag utomordentligt väl.

Bo G. Hall

MARIE LENNERSAND,
 CLAES WESTLING,
 JAN DAHLSTRÖM, M.FL.
**Brott och straff i arkiven. Årsbok för
 Riksarkivet och Landsarkiven 2015**
 Illstr., Stockholm 2015, 288 s.

Brott och straff
 i arkiven

Tjugoettåriga Olivia Sandberg tittar trotsigt mot betraktaren av fotografiet. Hon är Malmö länsfängelses fånge nummer 149 och dömdes 1861 till sju års straffarbete för barnamord och försök till fosterfördrivning. I ett av avsnitten av *Brott och straff*

i arkiven får vi följa uppväxten med den ensamstående modern i Landskrona från födelse till död, hur hon föder ett första barn vid 18 års ålder och hur barnet dör två och ett halvt år gammalt av scharlakansfeber. Snart är hon gravid igen, men fadern är inte hennes fästman. I desperation över att hennes otrohet ska avslöjas försöker hon med hjälp av en före detta barnmorska fördriva barnet, men lyckas inte. När barnet sedermera föds kväver hon det enligt rådhusrättens protokoll till döds.

Olivia Sandbergs liv efter frigivningen 1868 tycks inte heller det ha präglats av någon vidare stabilitet. Hon gifter sig, men familjen flyttar ofta och tycks inte ha några stabila inkomster. Hon får flera barn, men alla utom ett dör i unga år av sjukdomar. Slutligen dör hon själv i cancer 1915.

Arkivarien vid Riksarkivet Landsarkivet i Lund, Petra Nyberg, har med utgångspunkt från bland annat kyrkoarkiv, domböcker, personallistor och länsfängelsarkivet arkiverat ett porträtt av en fattig kvinnas liv i 1800-talets Sverige. Det är fascinerande hur hon endast från dessa officiella källor kommer en person nära och får hennes levnadsöde att beröra läsaren mer än hundra år senare.

Nybergs skildring av Olivia Sandbergs levnadsöde får stå som exempel för de tio-talet nedslag i personhistorien som denna årsbok bjuder oss på. Vi får bland annat möta den franske filosofen René Descar-

tes, rådsherren Erik Sparre som avrättades vid Linköpings blodbad 1600 och den arme lantmätaren Brynolf Hesselgren som satt häktad under två och ett halvt år för spioneri i början av 1700-talet innan han slutligen frigavs. Ur arkivens mörka vrår träder det fram människor av kött och blod, vilket ger oss en fantastisk insikt om vilken formidabel skatt de svenska arkiven utgör. Lätt hisnande är tanken på alla de människooden som fortfarande väntar på att få sin historia berättad.

Årsboken anknyter förstås till ett mycket populärt och kittlande tema – brott och straff. Men det är inte alltid självklart att årsböcker blir bra, bara för att det finns ett så aktuellt och spännande tema i botten. Långt mindre fascinerande är exempelvis *Brott och trakt, Svenska turistföreningens årsbok*, som visserligen har ett par år på nacken (2007). Som titeln antyder följer vi här Sveriges geografi och serveras ett antal berättelser om brott med anknytning till skilda landsändar. Vi möter bland annat en giftmördande präst i Värmland, offren för miljöskandalen i Teckomatorp på sjuttio-talet samt en cyklande spion i Blekinge under andra världskriget. Gemensamt för alla dessa berättelser är tyvärr att de inte är särskilt engagerande skrivna och mest av allt liknar den typen av sensationsartiklar man hittar i kvällstidningarnas semesterbilagor. Sedan undrar jag lite vad den hugade sverigeturisten ska få ut av boken.

Med undantag för den som beger sig till Varberg och där kan beskåda självaste brottsoffret – Bockstensmannen – kommer de som letar efter Tumba-Tarzan, Salaligan och Yngsjömörderskan att hitta just Tumba, Sala och Yngsjö.

Riksarkivets årsbok 2015 är till skillnad från detta en välskrivna samling berättelser som tydliggör hur mycket det går att få ut ur arkiven och hur nära man faktiskt kommer det förflutna. Särskilt intressant för Personhistorisk tidskrifts läsare är också att årsboken också erbjuder en guide till arkiven. Med hjälp av den kan också den som inte är helt bekant med hur arkivväsendet fungerar få hjälp att hitta in i den skatt som finns här. Författarna är samtliga forskare eller arkivarier som är väl förtrodda med arkiven.

Precis som riksarkivarie Björn Jordell skriver i sitt förord så är arkiven en på många sätt ouslinlig källa till dåtidens människor som borde kunna utnyttjas mer av släkt- och personhistoriker. Här finns dessutom inte bara protokoll och skriftliga källor om de i dag döda, utan också fotografier, så att man faktiskt kan se hur folk såg ut.

Årsböcker må vara en särskild genre, och kanske inte en man vanligen rekommenderar, men Riksarkivets årsbok är läs- värd och kan rekommenderas.

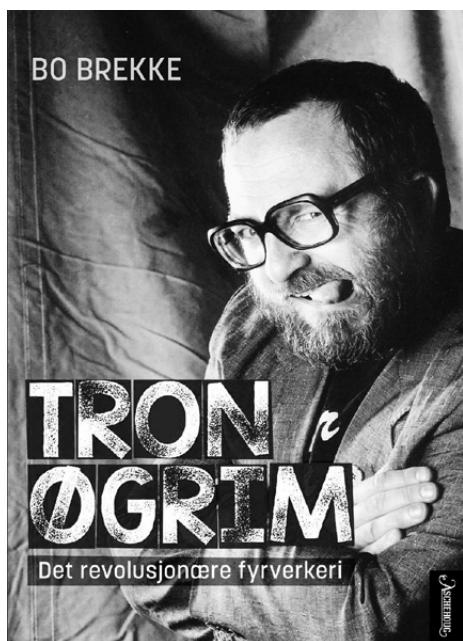
Anders Palmqvist

BO BREKKE

Tron Øgrim.

Det revolusjonære fyrverki

Aschehougs, Oslo, 2015. 358 s. Ill.

Dessa tre böcker handlar om förlorare. Den ene förlorade ett parti, den andre en stad, den tredje sig själv. De är alla barn av en skandinavisk politisk radikalism, en radikalism som på olika sätt gick i stå och sedan sönder. I ett fall var det ett krig som bröt ned personligheten, i ett annat fall en person som gravt misräknade sig på att kriget skulle bryta ut, i det tredje en som ser sin barndoms och uppväxts miljöer i

THOMAS NYDAHL

Ett barn är fött på Sevedsplan. Självbiografiska berättelser, reflektioner och fragment om barndom och liv i Malmö

Occident, Malmö, 2015. 327 s.

THOMAS NYDAHL Ett barn
är fött på Sevedsplan

den sydsvenska storstaden förvandlade till en krigets bakgård. Som marginaliserade, misslynta, också som missbrukare kan man uppfatta huvudpersonerna i alla tre böckerna. Ingen av dem skaffade sig någon högre utbildning; ändå kom de alla att skapa intellektuella roller som har satt åtskilliga spår – och delvis fortsätter att

RAGNALD CLAYHILLS
HEDEMANN,

Tisteln i rosenrabatten.

Från revolution till ruin

Vulkan förlag, Stockholm 2015. 374 s. Ill.

göra det. I samtliga fall är berättelserna om dem värda begrundan; deras öden har ett allmänt intresse just därför att de inte är allmängiltiga. Ingen av dem hade med varandra att göra. Olikheterna till trots säger de oss något väsentligt om den tid och det samhälle där de har verkat.

I inget annat europeiskt land kom det politiska uppvaknandet bland ungdomen under 1960-talet att få en sådan organisatorisk fasthet och varaktighet som i Norge. Det handlade totalt sett inte om några stora mängder människor som var i rörelse utan snarare om en sammansvetsad grupp som lyckades göra avtryck på snart sagt alla samhällslivets områden, inte minst kulturens och litteraturens. Ett av de projekt som den lilla kaderorganisationen Arbeidernes Kommunistparti, med tillägget marxist-leninistene (m-l), lanserade lever än i dag i någorlunda välmåga, den respekterade dagstidningen *Klassekampen*. Flera av landets främsta författare, Dag Solstad, Kjell Askildsen, Espen Haavardsholm, Edvard Hoem, Tor Obrestad, anslöt sig till partiet, några av dem som aktivister.¹

AKP var ett utpräglat dogmatiskt maoistiskt parti och höll ut mycket länge än den svenska motsvarigheten (KFML/SKP); det var till och med representerat på Stortinget under en mandatperiod på 1990-talet och har suttit i ett flertal kommunstyrelser. En spillra av denna himlastormande verksamhet finns numera kvar i det rätt undanskymda Rødt. Den ursprungliga parti- eller sektbildningen har varit föremål för flera tämligen inträngande studier, också detta till skillnad från liknande företeelser i Sverige.²

Den mest spektakulära figuren i den norska så kallade ml-rörelsen hette Tron

Øgrim (1947–2007). Han levde ett hektiskt liv, närmast som yrkesrevolutionär, under den andra tredjedelen av sitt liv. Hans familjebakgrund var bildad medelklass, med förankring i religion och vetenskaplig kunskap. Både hans farfar och hans farfars far hade varit kommandörer och ledare för Frälsningsarmén i Norge. Fadern blev läroverkslärare i fysik och bekant för en bredare publik genom folkbildande naturvetenskapsprogram i tv; också modern hade ett akademiskt yrke. Pappa Otto hade varit verksam i den norska motståndsrörelsens underrättelsetjänst, XU, under andra världskriget. På moderns sida fanns det ett politiskt engagemang för det liberala partiet Venstre. Men unge Tron kom genom självstudier att röja en alldeles egen väg. Utan att visa minsta tecken på att vilja slå in på den lärda banan läste han oavbrutet, för övrigt också när han promenerade – vid sin förtidiga död hade han 70 000 volymer i sin bostad. I föräldrahemmet rådde fri uppfostran, och Tron lade sig till med vanor som både stack ut och fascinerade. Som gymnasist föredrog han att studera *Kapitalet* av Marx. I talarstolen var han hänsynslös mot sina motståndare, i privatlivet mot sig själv: han hade sällan några ordnade inkomstförhållanden, slarvade med räkningar och självdeklarationer, fysisk träning ingick inte i hans livsmönster, han åt och drack för mycket, fick diabetes och tidiga hjärtproblem. Det är

ett under att en sådan man i mogen ålder trodde sig kunna delta i organiserat arbete för att från grunden omstöpa det norska samhället.

Han gjorde det inte som ledagestalt utan närmast som inspiratör, en som startar företag (till exempel bokförlag) men sedan lämnar åt andra att sköta ruljangsen; en som skriver natt och dag; en som intrigerar och manipulerar. Den första tiden gör han allt detta med stor framgång. Han är med om att kapa en ungdomsorganisation, SUF, och gör den till stommen i det nya revolutionära partiet. Han tar ett okvalificerat arbete på ett bryggeri, för att klara livhanken; på något sätt lyckas han bli facklig funktionär och hamna i bolagsstyrelsen. Han lär sig esperanto (och tvingar sina döttrar att göra detta). Under senare delen av sitt liv, då det stora äventyret har tagit slut och den maoistiska politiken havererat, blir han en av Norges första och mest anlitade skribenter om den nya datorskriptechniken och informationsteknologin och en av landets närradiopionjärer. Men på det privata planet blir han allt mer isolerad, och efter ett otal mediala hetskampanjer mot honom upptäcker han till slut att han saknar en publicistisk plattform av något som helst slag. Först i slutet av sitt liv, när nästan alla broar är brända, återkommer han i NRK:s debattprogram med oförbrukad slagkraft, en säregen språkmelodi och en dräpande humor.

Det viktigaste som hände i hans liv hände på 1970-talet. "Vänstersidan" i norsk politik hade vunnit nej i Norges första EU-omröstning 1972, och AKP-revolutionärerna blev berusade av denna succé. Men blott ett år senare, i stortingsvalet, tvangs de se sanningen i vitögat: partiet kammade hem blott 0,4 procent av de avgivna rösterna mot över 11 procent för huvudmotståndaren, Sosialistisk Folkeparti, som de ansåg sig ha knäckt ideologiskt. Nederlaget ledde på maoistiskt maner till en rad kampanjer mot fel och avvikelser. Kina var ännu den stora, oomtvistade förebilden för Øgrim och de andra herrarna – ledargarnityret bestod vid denna tid av en grupp på fyra män³, och de krävde i praktiken blind lydnad från medlemmarna – och i Peking hade man lanserat tesen om ett nära förestående, tredje världskrig. Det var en politik riktad mot Sovjetunionen, som ansågs aggressivt och offensivt och som var inte bara kinesernas utan också de norska maoisternas huvudmotståndare. När – inte om – det tredje världskriget bröt ut, skulle det komma att stå sovjetiska soldater på norsk mark. På detta måste en medveten politisk förtrupp inrikta sig – lärdomarna från den tyska ockupationen under kriget tydde på att man egentligen inte kunde vara nog förberedd. Partiet hade säkerhets- och militärpolitiska utskott, och kadern ställde in sig på att behöva gå under jorden. Den politiska analysen var grundfalsk, ett slags

negativt önsketänkande. Inget krig kom, i Kreml satt man och funderade på hur man skulle nå avspänning med Washington, i Kina dog Mao och en övergång till kapitalistiska produktionsförhållanden tog fart. Allt detta ryckte undan mattan för retoriken, självbilden, alla de hängivna medlemmarnas förtroende.

Øgrim påbörjade samtidigt sin politiska ökenvandring med ett antal självkritiker, uppgörelsetraktater samt ett försök att göra karriär som skönlitterär författare. Men det måste ha stått klart för honom att han efter 1980-talets senare hälft hade sagt adjö till framtiden. Nu inbillade han sig inte längre att han kunde forma den; han fick nöja sig med att kommentera den.

Boken om honom, skriven av en NKR-journalist och före detta utrikesredaktör i *Klassekampen*, har en elegisk grundton. Den beskriver ett fenomen lika mycket som en individ. Det ger några viktiga nycklar till ett nära förflutet som ibland kan kännas nog så avlägset. Så mycket mindre anledning finns det att blunda för denna historia eller göra den mera besynnerlig än den faktiskt var.

Blundar för sin egen livshistoria gör inte Thomas Nydahl (f. 1952). Han penetrerar den, ältar den, kräver ständigt på nytt svar av sig själv. Den nu föreliggande boken är inte den första där han problematiserar sina formande år som under 1970-talet kom att utspela sig i ungefär samma

maoistiskt-stalinistiska kampgrupper om Øgrims, fastän på svensk botten. Avgörande för Nydahl, en ideologisk väckarklocka, blev den besvikelse han kände efter ett besök i Albanien 1978. Till det lilla, ständaktiga landet hade han satt sin tillit, han hade beundrat dess oberoende, dess principfasta ledarskap. Brytningen mellan Kina och Albanien krossade många illusioner. Allt som hade varit rätt blev plötsligt fel. Nydahl, som redan då hade debuterat som författare i den proletärlitterära genren, började strax bearbeta sitt eget trauma i skrivandet. Med detta håller han på fortfarande.

Hans författarskap är omfattande, många gånger självutlämnande, inte sällan mångordigt, repetitivt på ett sätt som måste inge sympati. Han släpper inte en tråd, han tvinnar den. Nu handlar det mycket om barndomens och ungdomens Malmö som han lämnade för mer än trettio år sedan.

Inte heller Nydahl brydde sig om att förkovra sig teoretiskt i skolan eller få någon yrkesutbildning. Hans unga år i en herrekipering och på en färgfabrik flimrar förbi. Hans frireligiösa moders tidiga mentala kollaps förundrar honom lika mycket som hans tvånginskrivning på en barnavårdsinrättning när han ännu var en grabb. Dessa känslor av utsatthet, av uddatillvaro för han med sig. De bildar en klangbotten till hans rotlöshet; hans vilja

att stå utanför institutionerna; hans självständighetsiver. Nydahl har gjort viktiga insatser som introduktör av författarskap – en tid var han redaktör för *Studiekamraten*, på sin tid Sveriges äldsta kulturtidskrift – och som bokförläggare. Han döljer inte sina svagheter, till exempel hans överdrivna konsumtion av läkemedel och alkohol. Men det ligger ingen självömkan i detta. Han räddar sig synbarligen genom att ta sig an tidens stora frågor; ofta nog hamnar han hos judiska filosofer och den judiska existensen.⁴

Det Malmö som var hans finns inte längre. Han drevs bort därifrån av otrivsel, av ljud som inte gav honom en lugn stund. När han tillfälligtvis återvänder ser han att den tidigare skånska industristaden har blivit en stad som till betydande del har kommit att bestå av etniska enklaver, med en våldskriminalitet utöver det vanliga, där närmast militära uppgörelser mellan våldsbenägna element har kommit att hålla delar av denna stad i skräck. Han menar att den bilden bara sällan får framtona i nyhetsrapportering och politisk debatt. Därför gräver han i dokumenten och argumenten. Denna memoarbok blir på så vis ett direkt bidrag till den samtidshistoriska analysen, en rakryggad betraktelse inte utan retoriska slängar. Det elegiska kan närsomhelst slå över i raseri.

Hur skriver man om en far som man nästan inte har fått känna under större de-

len av ens liv? Ragnvald Clayhills Hedemann, född samma år som Nydahl, har länge brottats med den frågan. Hans svar är en biografi förklädd till dokumentär. Den tilldrar sig inte blott i Norge utan – mest – i Sverige. Den har också en finsk komponent. Hedemann har format sitt fadersporträtt till ett nordiskt drama. Han skriver om sin far att det var en man som vann kriget men förlorade freden. I detta var han inte ensam. Ändå levde under senare delen av sitt liv mycket ensam, för att inte säga övergiven av dem han hade behövt bäst.

Reidar Hedemann (1912–1985) var en norsk journalist i det radikala lägret. Han fick, sedan han kört i studentexamen, tjänst på arbetartidningar i landet och kom i mitten av trettioalet till *Arbeiderbladet*, den norska socialdemokratins huvudorgan. Fadern Rudolf, järnvägstjänsteman, var Arbeiderpartipolitiker på lokal och regional nivå. Han lämnade ordförandeskapet i en kommunalnämnd 1941 i protest mot de tyska ockupanterna, gick in i motståndsrörelsens militära gren (Milorg) och fängslades av nazisterna 1944. Alla hans tre söner gick samma väg. Reidar hade på trettioalet, precis som Tron Øgrims fader, varit med i den vänstersinnade gruppen Mot Dag (ungefär motsvarande Clarté i Sverige) och skulle under kriget, som denne, ingå i XU. Han kom att hamna i Stockholm som kurir och sambandsman.

Det gällde att säkra passager över den norsk-svenska gränsen och förmedla meddelanden från det norska motståndet till den lagliga regeringen i London; den senare kommunikationen gick för det mesta via Stockholm.

Exillivet tärde på krafterna och hälsan. Reidar hade gift sig med dottern till en stortingspresident och hörde på det sättet till sitt lands ”politiska aristokrati”. Systemen till hans hustru var gift med Halvard Lange, som skulle bli en långvarig utrikesminister under Einar Gerhardsen efter kriget. Under ett Stockholmsbesök gjorde Lange sin svägerska med barn (en kvinna som först i relativt framskriden ålder, tio år efter Langes död, fick kännedom om faderskapet – då var hon en rätt känd politiker för Sosialistisk Venstre i Bergen).

Allt sådant måste sammantaget ha skapat stress och oro. När ockupationen var över tycktes också Reidar Hedemann bli över. Under de första efterkrigsåren stationerades han som pressattaché på norska ambassaden i Stockholm, med placering dessutom i Helsingfors. Det är svårt att se detta som en belöning; det fanns ett antal personer som det nya Norge inte visste att ta vara på.

Hedemann hade därtill lagt sig till med oroande dryckesvanor. Men hans hemliga kontaktnät bör ha varit minst sagt värdefullt. Till Jugoslavien, dit han senare åkte som ett slags volontär, hade han en

särskild förkärlek; det landets ambassadör i Oslo, Vladimir Rolovic, som sedermera kom till Stockholm i samma funktion och mördades där, blev en personlig vän.

Problemet var väl inte bara spriten utan också politiken. Reidar Hedemann hade varit vänstersinnad och pacifist före kriget; efter kriget kunde han inte acceptera Halvard Langes, partisekreteraren Haakon Lies och de andra AP-koryféernas atlantistiska Nato-vänlighet och urbota antikommunism. Således hamnade han på mellanhand. *Arbeiderbladet* ville absolut inte ha honom; den liberala intelligentsans *Dagbladet* gav honom en plats och till detta en bostad, när hans andra äktenskap – med Harriet Clayhills, Ragnvalds moder, som var sprungen ur finsk knapadel – hade gått över styr. Men då var han redan ett nedsupet nervvrak, han befann sig till och från på kliniker, ansträngningarna att ge honom en statspension för hans insatser under kriget drog ut på tiden. Detta medan hans tio år yngre broder Knut blev en av efterkrigstidens mest framstående norska diplomater (andreman på ambassaden i Stockholm, statssekreterare i utrikesdepartementet, ambassadör i Washington). Reidars andra familj fanns sedan början av sextiotalet i Sverige. För sonen blev han en skuggig legend, en tragisk hemlighet.

För den som är intresserad av krigets och ockupationens militära och diplomatiska mysterier är hans öde och livsgärning

en guldgruva. Sonen har bara börjat bryta loss bitar därur. Ragnvald Hedemanns framställning har den goda journalistikens alla förtjänster. Författaren är påläst i historiska detaljer. Stora namn som agenten Willy Brandt och Johan Scharffenberg, den säregne överläkaren som ställde psykopatdiagnos på Hitler och blev en av tyskockupanternas allra främsta måltavlor, skymtar. Hedemann stödjer sig på tidigare grundforskning. Men i hans pappa-berättelse finns så många uppslag och tankespån att det skulle räcka till ett antal uppföljande böcker.

Anders Björnsson

Noter

1. En av Norges främsta publicister, Alf van der Hagen, har på senare tid utgivit två bastanta biografier i intervjuform om de två förstnämnda: *Dag Solstad. Uskrävne memoarer*, Oslo: Oktober 2013, respektive *Kjell Askildsen. Et liv*, Oslo: oktober 2015.
2. David Brolins studie *Omprövningar. Svenska vänsterintellektuella i skiftet från 70-tal till 80-tal*, Lund: Celanders 2015, fokuserar inte på någon speciell gruppering och intresserar sig uteslutande för uppbrotten ur och avståndstagandet från dessa kretsar.
3. De övriga i kvartetten, alla med hög utbildning, var Sigurd Allern (f. 1946), AKP:s förste ordförande, under lång tid fram till 1995 chefredaktör för *Klassekampen*, sedermera professor i journalistik vid Universitetet i Oslo; Sverre Knutsen (f. 1945), fram till partibildandet 1973 ordförande i föregångaren SUF (m-l), partisekreterare i AKP, sedermera professor i ekonomisk historia vid norska Handelshögskolan; samt Pål Steigan (f. 1949), ordförande i AKP 1973–1984 och numera utgivare av en mycket läst politisk blogg.
4. En något orättvis betraktelse över hans vandring från extremvänster till tänkare inom konservativa idétraditioner görs i Sven-Erik Klinkman, ”Thomas Nydahls identitära projekt”. *Finsk Tidskrift* 6:2015.

Medarbetare i detta nummer

- Hans Almgren är lektor em. i historia vid Vasagymnasiet i Arboga samt mångårig läromedelsförfattare i historia och samhällskunskap.
- Henric Bagerius (f. 1974) är fil. dr i historia och verksam som universitetslektor vid Örebro universitet. Han har bland annat varit redaktör för antologierna *Moderna historier: Skönlitteratur i det moderna samhällets framväxt* (2011) och *Politik och passion: Svenska kungliga äktenskap under 600 år* (2015). Hans bidrag i *Moderna historier* handlar om författaren Anne Charlotte Lefflers engagemang i dräktreformfrågan under 1880-talet och hur det tog sig uttryck i hennes skönlitterära texter.
- H. Arnold Barton (f. 1929) är professor emeritus i historia vid Southern Illinois University. Barton, som är av svensk härkomst, har ägnat sin forskning åt Nordens och särskilt Sveriges historia, och åt svenskars och andra skandinavers historia i Nordamerika. Han fick sin B.A.-examen på Pomona College och sitt doktorat på Princeton University. Därefter undervisade han på University of Alberta i Edmonton, Kanada, University of California i Santa Barbara och Southern Illinois University i Carbondale, där han pensionerades 1996. Mellan 1974-90 var han redaktör för *Swedish-American Historical Quarterly*. Barton utnämndes 1988 av Vasa Orden av Amerika och Svenska utrikesdepartementet till Årets svenskamerikan. Han blev hedersdoktor vid Uppsala universitet 1989. H. M. Carl XVI Gustaf utnämnde honom 2000 till kommendör i Kungl. Nordstjärneorden. Han fick 2012 Swedish Council av Americas Great Achievement Award.

- Anders Björnsson (f. 1951) är publicist, fil. dr h c, Göteborgs universitet. Har bl.a. skrivit böckerna *Förvalta framtiden. Bostäder och byggande i Sundbyberg under fem decennier* (1997), *I kunskapens intresse. Saco:s första sex decennier* (2007) och *Organisationen som skapade en profession. Nedslag i FSA:s och de svenska arbetsterapeuternas historia* (2012). Utkom 2014 med en idébiografi över författaren Joseph Roth.
- Bo G. Hall (f. 1938) är jur. kand. och fil. dr i historia. Disputerade våren 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911)*. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003, samt ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien.
- Matias Kaihovirta är fil. dr. och post-doc forskare i Nordisk historia vid Åbo Akademi.
- Åke Lilliestam (f. 1925) är fil. dr idé- och lärdomshistoria, r:e bibliotekarie vid Kungliga biblioteket och längre fram överbibliotekarie vid Karolinska institutet, redaktör för PHT 1973–1980.
- Annie Linné Mattsson (f. 1981) är fil. dr i litteraturvetenskap och disputerade 2010 på avhandlingen *Komediant och riksförrädare. Handskriftcirkulerade smådeskrifter mot Gustav III*. Hon forskar för närvarande om Kungliga poliskammarens arkiv inom projektet "Kunskap, makt, materialitet. Svenska arkiv 1727–1811.

- Torbjörn Nilsson (f. 1954) är professor i historia vid Södertörns högskola. Har forskat om 1800-talets politik, Moderaternas historia, den svensknorska unionen, Stockholms kommunalpolitik (*Staden mellan vågorna. Stockholmspolitik i brytningstider 1945–2014*) och nu om demokratin i Finland och Sverige efter 1917 till nutid.
- Anders Palmqvist är jur. kand. och skribent.
- Lars-Göran Tedebrand (f. 1939) professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet. Har utgivit ett 20-tal böcker i historisk demografi och familjehistoria. Även publicerat sig inom stadshistoria. Var redaktör för och medarbetare i Sundsvalls historia I-III (Sundsvall 1996-97) och ingick nu senast i redaktionsrådet för *Umeå 1314-2014. 100 berättelser om 700 år*. Samlade och redigerade av Lars-Gunnar Olsson och Susanne Haugen under medverkan av Lars-Erik Edlund och Lars-Göran Tedebrand (Umeå 2013) utgiven med anledning av att Umeå var Europeiska unionens kulturhuvudstad 2014 tillsammans med Riga.

Svenskt översättarlexikon söker skribenter!

Svenskt översättarlexikon undersöker den översatta litteraturens historia i Sverige och sätter ljuset på översättarnas betydelse för den svenska litteraturen, det svenska språket och den svenska kulturens förnyelse. I biografiskt upplagda artiklar beskrivs översättarnas livsgärning och placeras i sitt kulturhistoriska sammanhang.

Redaktionen ska nu utvidga sin medarbetarstab och söker kunniga och nyfikna skribenter till ett flertal lexikonartiklar. Vill du delta i kartläggningen av ”den andra halvan” av Sveriges nationallitteratur? Kontakta då redaktionen, så kan vi diskutera fortsättningen!

Kontakt: Nils.Hakanson@sh.se
www.oversattarlexikon.se

Svenskt översättarlexikon

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT 2016:I

Artiklar

- Henric Bagerius* Ett ideal av grace och elegans. Gurli Linder och den svenska dräkthereformrörelsen vid förra sekelskiftet 11
- Annie Linnéa Mattsson* Polismästare Liljensparre, Kungliga poliskammaren och 1700-talets modernitetsprocesser 45
- H. Arnold Barton* Anders Chydenius och kontroversen över utvandring på 1700-talet 65

Debatt 74

Recensioner 76

Medarbetarna i detta nummer 106